

Gönczöl Katalin

A BÜNTETŐHATALOM KORLÁTAI – A TÁRSADALOMPOLITIKA LEHETŐSÉGEI

1
3
2
3
7
5

0
8
11
7
20

Doktori disszertáció

Budapest, 1989

Tartalomjegyzék

Előszó	2
I. fejezet	
<u>Bűnöző szegények - szegény bűnözők</u>	4
1. A modern szegénység társadalmi, büntetőjogi "kezelése" a polgári liberális társadalmakban	4
2. A bűnös szegények helyzete a polgári Magyarországon	42
Jegyzetek az I. fejezethez	93
II. fejezet	
<u>Jóléti szegénység - gondoskodó büntetés</u>	102
1. A jóléti államok társadalompolitikai dilemmái	102
2. Társadalompolitika és büntetőpolitika az Amerikai Egyesült Államokban ..	107
3. Társadalompolitika és büntetőpolitika Nyugat-Európában	160
4. A skandináv modell	170
Jegyzetek a II. fejezethez	203
III. fejezet	
<u>Kívülrekedt szegények - újratermelődő bűnözés</u>	211
1. A szegénység és a bűnözés a "létező" szocializmusban	211
2. A "létező" szocializmus a válság kezelésére rendezkedett be	213
3. Válságkezelés és értékválság	228
4. Értékválság és deviancia	238
5. A szegénység és a bűnözés reprodukciójának összefonódása	252
a) A család mint a társadalmi reprodukciós folyamatok szintere	253
b) A bűnelkövetők családi adottságai	257
c) A történelmi lemaradás több generációs átörökítése	265
d) Nem minden hátrányos helyzetű bűnöző és nem minden bűnöző hátrányos helyzetű	270
e) A reprodukciós folyamatot erősítő intézményrendszer	278
6. A büntető hatalom korlátai	281
7. Büntetőpolitika, szociálpolitika, társadalompolitika	317
Jegyzetek a III. fejezethez	320

E l ő s z ó

Kriminológiai kutatásaimban közel két évtizede foglalkozom a szándékosan elkövetett bűncselekményekkel, különösen azokkal, amelyek a leghagyományosabb fajtái a bűnelkövetésnek. Vissza-visszatérően arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a regisztrált bűnözés túlnyomó részét kitevő bűncselekmények elkövetői között miért fordulnak elő az átlagosnál lényegesen gyakrabban a szociálisan elesett, alacsony iskolai végzettségű, hátrányos helyzetű rétegekhez tartozók. Másként szólva: hajlamosabbak-e a szegények a bűnelkövetésre, mint az átlagos vagy annál jobb helyzetben lévők?

Attól tartok, e kérdésre ebben a könyvben sem sikerült teljes értékű választ adnom, legfeljebb közelebb jutottam az igazsághoz. Ebben nagy segítségemre volt annak az irodalomnak a kincsestára, amely közel kétszáz éve e tárgyban felhalmozódott. Munkámban az átlagosnál bővebben idéztem a kutató elődöktől. Érzelmileg is kötődtem gondolataikhoz, elragadott társadalomkritikájuk, az általuk felismert törvényszerűségek máig ható igazsága. Érdekes volt megfigyelni, hogy ezekből a felismerésekből milyen sajátos ideológiai és érdekviszonyok alapján szelektált a mindenkori hatalom, s hogy milyen keskeny az az ösvény, amely cselekvési teret biztosíthat a szegénység és a bűnözés humánus társadalmi kezelésére.

A polgári forradalmakat követő nagy és hirtelen bekövetkezett társadalmi változások törésvonala mentén létrejött szegénység - mint megoldandó társadalmi probléma - először vált a büntető felelősségrevonás és a szociálpolitika határterületévé. A mindenkori hatalom azóta labdázik a két

szféra között, többnyire azzal, hogy kit és milyen mértékben nyilvánítson potenciálisan társadalomra veszélyesnek - mint munkakerülőt, koldust, csavargót vagy bűnismétlővé vált szűkségből bűnözőt - és kit tartson "érdemesnek" arra, hogy megélhetésében, előrejutásában támogassa vagy fizikai létehez való jogának érvényesülését elősegítse.

Az, hogy a modern szegénységből mennyit "kezel" a büntetőjog és mennyit a szociálpolitika, igen sok tényező együttes és egymásra kölcsönösen ható folyamatának eredménye. Ebben a folyamatban a hatalom stabilitás-tudata, biztonságérzete, a tömegek (különösen a mértékadó rétegek) toleranciája, szolidaritása, valamint a rendelkezésre álló anyagi eszközök - az előbbi két tényezőnek alárendelve és soha nem abszolút értelemben - és a szegények látható társadalmi jelenléte egyaránt szerepet játszik. Végül az is az említett társadalmi tényezőktől függ, hogy a társadalomtudomány adott korban rendelkezésre álló ismereteiből mit és mennyit használnak fel a gyakorlatban. A szegénység és a bűnözés azonban minden jel szerint egymást erősítve, a tudomány és a politika minden eddig ismert törekvése ellenére is a modern társadalmi fejlődés tartós kísérője marad.

Budapest, 1989. augusztus

I. FEJEZET

Bűnöző szegények - szegény bűnözők

"... ki évekig gonoszok társaságában élve a bűn képzetével megbarátkozott, kit e világhoz semmi nem köt, mint szükségei, kit a törvények csak sújtanak."

(Eötvös József: Vélemény a fogházjavítás ügyében. Pest, 1838. 10. old.)

1. A modern szegénység társadalmi, büntetőjogi "kezelése" a polgári liberális társadalmakban

A feudalizmus bomlása idején, már a manufaktúrák kialakulásával új típusú, tömeges szegénység jött létre Európában. A nincstelenek első olyan csapatai, amelyek komolyan veszélyeztették a közbiztonságot, még a hűbéri rendszerben jelentek meg, jelezvén a régi rend szétzilálódását. Társadalmi kezelésük a hatalmat központi intézkedésekre sarkallta. "A manufaktúra kezdetével egybeesik a csavargás egy korszaka - olvasható A német ideológiában -, amelyet az váltott ki, hogy a hűbérurak kíséretei megszűntek, azokat a

felduzzadt hadseregeket, amelyek a királyokat szolgálták a hűbéresek ellen, szélnek eresztették, a földművelés tökéletesedett és nagy darab szántókat legelőkké változtattak. Már ebből is kitűnik, hogy a csavargás elterjedése milyen szorosan összefügg a hűbériség felbomlásával. Már a XIII. században akadnak hasonló időszakok, de általánosan és tartósan a csavargás a XV. század végén és a XVI. század elején lép fel. Ezeket a csavargókat, akik oly nagy számban voltak, hogy például VIII. Henrik angol király 72 ezret akasztatott fel közülük, csak a legnagyobb nehézséggel, legszörnyűbb nyomor hatására és csak hosszas ellenkezés után lehetett rávenni arra, hogy dolgozzanak. A manufaktúrák gyors felvirágzása, különösen Angliában, lassanként felszívta őket."1

A szegénység tömeges terjedésére a hatalom már kezdettől fogva nemcsak erőszak alkalmazásával reagált. Az első un. szegény-törvényt Angliában 1601-ben Erzsébet hozta; előírásai szerint minden közösség (község) köteles a saját szegényeiről gondoskodni. Ezt az intézkedést nemcsak a keresztényi jótékonyosság diktálta, hanem az a felismert gazdasági és politikai érdek is, hogy bizonyos munkanélküli tömeg olyan tartaléksereget képez, amely kiválóan mozgósítható a fellendülések időszakában. Pusztán léte ugyanakkor fékentartja a dolgozók követeléseit, megalkuvóvá teszi őket, csökkenti ellenállásukat és szervezkedésük esélyeit.

Az 1789 és 1848 között végbement polgári forradalmak megváltoztatták az európai országok társadalomszerkezetét. A társadalmi, hatalmi korlátaitól megszabadult új rendben a tudományos, technikai fejlődés új értékeket teremtett, a széles tömegek számára először csillant meg az érvényesülés lehetősége. "A két forradalom döntő vívmánya - írta Hobsbawn - tehát az volt,

hogy megnyitotta útját a tehetség, vagy legalábbis az energia, az eszesség, a kemény munka és a pénzvágy előtt."² Európában valamivel korlátozottabban, az Egyesült Államokban viszont ekkor még korlátlanul érvényesülhetett az egyéni boldogulásért folytatott szabad verseny. A társadalmi fellendülés egyik lehetősége az üzleti pálya volt, az okos pénzbefektetés. A tömegek számára azonban új és szélesebb lehetőséget jelentett a tanulás. Tanult emberekre volt szüksége a gazdaságnak, a megnövekedett feladatokkal bajlódó új típusú államnak. A viszonylag hirtelen felduzzadt középosztály öntudatosan hirdette, hogy megjavult helyzete nem születési előjogokra, hanem saját érdemeire, kemény munkájára, tehetségére épül. A tanulás útján történő kitöréshez ugyanakkor viszonylag kevés induló tőkére volt szükség. Az ilyen jellegű egyéni aspirációkat - a felismert társadalmi, hatalmi és gazdasági szükségleteknek megfelelően - ösztöndíjak adományozásával az állam és az egyház is támogatta.

A szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavaival indult forradalmak először mobilizálták az emberiséget az egyenlő társadalmi esélyek illúziói irányában. A felemelkedésért folytatott "szabad" versenyben hátránnyal indulók, a versenyben lemaradók vagy abból kiszorulóknak nem jutottak fel a középrétegek közé sem. Ez volt^{at} a többség, amelynek a kudarcot úgy kellett megélnie, hogy helyzete kilátástalanságáért csak saját magát hibáztathatta. Az uralkodó ideológia azt sugallta számára, hogy az osztályrészéül jutott nyomor és szegénység egyszerűen gazdasági és társadalmi alacsonyabbrendűségének következménye. Általánossá vált az a nézet, hogy **a szegénység önmagában bűn és egyben további bűnök forrása is.** A dolgok látszólag összefüggtek egymással. Hiszen az egész Európát megfertőzte az új népbetegség, a "pálinka-pestis", amely elsősorban a szegények köréből szedte áldozatait. A városi és falusi

szegénység körében növekedett a csecsemőgyilkosság, az öngyilkosság, az elmezavar, a prostitúció. A régi társadalmi rend romjain soha nem látott mértékben terjedt a céltalannak tűnő erőszak. Új és máig meghatározó antiszociális viselkedési formává vált a vagyon elleni bűnözés. "A társadalmi magatartás eltorzulásának mindezekben a formáiban - írta Hobsbawn - volt valami közös vonás, ami egyébként az 'önsegéllyel' is kapcsolatban állt."³ A deviancia azt fejezte ki, hogy ezek a rétegek képtelenek voltak megküzdeni a korábbi életüket romba döntő társadalmi földrengéssel.

A modern pauperizmus társadalmi jelentőségét és a vele szemben intézményesülő hatalmi reakciót a kor legfejlettebb országában, Angliában Engels részletesen tanulmányozta. 1833-ban Angliában parlamenti bizottságot küldtek ki az 1601-es szegény-törvény érvényesülésének felülvizsgálatára. "A bizottság arra a véleményre jutott - írta Engels -, hogy a falusi kerületek egész munkássága pauperré vált és teljesen vagy részben a szegénypénztártól függött, mert pótlékot adott a szegényeknek, ha a bér alacsony volt. Arra a következtetésre jutott, hogy ez a rendszer, amely eltartja a munkanélkülieket, támogatja a rosszul fizetett többgyermekes munkásokat, tartásdíjra kötelezi a házasságon kívül született gyermek atyját és általában elismeri, hogy a szegényeknek joguk van a védelemre, ez a rendszer tönkreteszi az országot." Hiszen kedvét szegi a törekvőnek, a szorgalmasnak, oltalmazza a lustát és főleg tönkreteszi az adófizetőket.⁴ Az angol hatalom ezek után a szegényeknek csak az élethez való jogát ismerte el. Az 1834-es új törvény megvonta minden állami pénz- és élelmiszersegélyt. A hatalom dologházakat építtetett, az ezekbe történő felvétel lett a "segélyezés" egyetlen formája. A törvény ugyan kimondta, hogy a dologházak lakóit egészséges környezetben kell elhelyezni és

jól kell táplálni, de a végrehajtás módja nem mondhatott ellent a kor felfogásának, amelyet Engels így jellemezett: "ha a törvény szelleme a szegényeket bűnözőknek, a szegényházat börtönöknek, lakóit pedig utálat és megvetés tárgyának nyilvánítja, akiket törvényen kívül helyeztek és az emberiség kitaszított magából, akkor semmit sem használ az ellenkező parancs, mert a gyakorlatban a szegényekkel való bánásmódban nem a törvény betűjét tartják irányadónak, hanem szellemét."⁵

A XIX. század közepén a kapitalizmus első törvényei nem tettek különbséget a különböző típusú szegénység között. Ez még a feudalizmushoz képest is visszalépés volt, hiszen VIII. Henrik 1531-es törvénye és az 1601-es Erzsébet alkotta szegény-törvény is csak a munkaképes, egészséges személyeket sújtotta szankcióval, ha rájuk bizonyult a munkakerülés, a csavargás. (A betegeket, az öregeket és a gyermekeket segélyezte.) Az 1834-es angol dologházi törvény szerint a szegénység okát nem kellett kutatni. A dologház egyszerre volt büntető és szociális intézmény, ahol olyan rosszak voltak a feltételek, hogy a dologház lakói gyakran szándékosan bűncselekményt követtek el, hogy a börtön lényegesen jobb körülményei közé jussanak.⁶

A XVIII. század végén és a XIX. század elején még a feudalizmus előjogaival politikai harcot vívó, egyenlőséget és emberi szabadságjogokat követelő polgárság büntetési ideológiája érvényesült. Ebben a szabad verseny szellemének megfelelően a szabad akarat filozófiája és az ezen alapuló felelősségi rendszer dominált. Eszerint a társadalmi igazság érvényesülésének biztosítója az, ha a társadalomra veszélyes tettel okozott kárral arányban határozzák meg a büntető felelősség mértékét. Egy olyan társadalomban, ahol a törvény előtt mindenki egyenlő és mindenki saját szerencsájének kovácsa, a

büntető hatalomnak nincs más dolga, mint a törvényben előírt káros, rossz cselekedet pusztá megtorlása és ezzel az igazság helyreállítása. A polgári forradalmak termékeként létrejött büntető törvénykönyvek pusztá létükkel gondoskodtak a "nullum crimen sine lege" és a "nulla poena sine lege" elveinek érvényesüléséről és így a jogbiztonságról. A jogérvényesülés garanciáit pedig - a szintén ebben a korban születő - első büntető eljárási törvények biztosították. A tisztán megtorló jellegű büntetés érvényesülésének viszont határt szabott a generális prevenció céljaiban megjelölt ésszerűség. "Abban, hogy a büntetés igazságos legyen - írta a klasszikus büntetőjogi iskola legkiemelkedőbb képviselője, Beccaria -, hatáskörének csak akkorának szabad lennie, amely elegendő ahhoz, hogy az embereket a bűnözéstől visszatartsa." ⁷ E zárt és ideálisnak tűnő, intézményesült logikai rend azonban nem volt képes funkciójának betöltésére. Idealista hipotézisekre, be nem teljesült forradalmi jelszavakra, a társadalmi esélyegyenlőség elveire épült, amelyek alatt már a kezdet kezdetén megingott a talaj. A politikai egyenlőség eszméje olyan, a gazdasági egyenlőtlenség alapján kifejlődő társadalomszerkezetet eredményezett, amely önmagában a bűn forrásává vált. A szabad akarat és a szabad verseny szemszögéből nézve egyformán káros volt a társadalomra a versenyképtelennek bizonyult koldus és csavargó, a tulajdon szentségét felrúgó tolvaj és utcai rabló, bármi motiválta is kedvezőtlen helyzetét vagy veszélyes tettét. Kezdetben a tudomány sem volt elég érzékeny a nagyon különböző társadalmi, fiziológiai és pszichikai talajon kialakuló deviáns viselkedések megítélésére. Terminológiájában a bűn néha betegségként, a betegség pedig bűnként jelentkezett. Egyetértés volt azonban abban, hogy a társadalomra legveszélyesebb cselekedetekkel szemben nincs jobb és igazságosabb ellenszer, mint a káros tettel arányosan kiszabott büntetőjogi szankció.

1848-tól az 1900-as évek elejéig az egyik legfontosabb társadalmi jelenség a városiasodás volt. A régi városokat még a kereskedelem jellemezte, az új városok e funkció mellett az ipari termelés centrumaivá váltak. A gyorsan fejlődő városokat egyrészt a gazdagodó középosztály rétegei, másrészt a növekvő nyomorral, zsúfoltsággal küszködő szegények népesítették be. A XIX. század utolsó negyedében az olyan városokban, mint Stockholm, Oslo, Budapest, Berlin, Róma, Párizs vagy Bécs a lakosság 55-65 %-a első generációs városlakó volt. Az ipari termelés növekedésére jellemző, hogy amíg 1848-ban a Krupp-művek csak 72 munkást foglalkoztattak, addig 1873-ban már 12 ezret. Voltak azonban a mobilitás szempontjából mozdulatlan területek is. A gallok 88 %-a például 1861-ben még ugyanabban a lakásban élt, amelyben született, 97 %-uk pedig ugyanabba az egyházközösségbe tartozott élete végéig. A mezőgazdaságból és a hűbéri kötelékekből felszabaduló munkaerő előtt új perspektívát nyitott a növekvő ipari termelés és az ehhez kapcsolódó városi lét. A munkaerő-kínálat azonban messze meghaladta a munkaerő-keresletet. Ezért az első generációs munkások, az új városlakók többsége a létminimum alatt élt. Társadalombiztosítás és bármiféle szociálpolitikai intézmény hiányában a napi megélhetési gondok mellett állandóan veszélyhelyzetben volt a munkanélküliség, a betegség miatt. A munkaerőfelesleg jelentős részének nem volt más választása, mint a kivándorlás. 1846 és 1875 között több mint 9 millió ember hagyta el Európát. (Az előző 50 év alatt az összes kivándorlók száma hozzávetőleg másfél millió volt.) A folyamat az 1900-as évek elejére felgyorsult, évente egy millió ember vándorolt az Egyesült Államokba. A kivándorló az éhínség elől, a mezőgazdaság túlnépesedése, az ipar korlátozott befogadó képessége miatt kényszerült elhagyni Európát, hátrahagyva családját,

gyermeküket.⁸ A bevándorlók körében kialakult "a kapitalizmus könnyűlovassága". E szakképzetlen, nomád életmódot élő munkáscsoportok jó fizetésért készek voltak keményen dolgozni és igen rossz körülmények között élni. A hagyományos agrártársadalomból kirajzó tömegek áthidalták a falusi és a városi életforma közötti szakadékot, szervezett csapatokat alkotva mindig ott kínálták munkaerejüket, ahol a prosperitás számukra éppen munkát nyújtott, megjelenésükkel veszélyeztetve a már stabilizálódó városi lakosság megélhetését.

A tőke felgyorsult mobilitása nemcsak a munkásrétegek számára teremtett folyamatos változást, hanem a burzsoázia világát is bizonytalanságban tartotta. Helyzete az állandó hadiállapothoz hasonlított, amelyben bármelyik pillanatban áldozatává válhatott az embertelen versenynek, a csalásnak, a kiszámíthatatlan piaci törvényeknek, a gazdasági válságoknak. Veszélyeztette a burzsoáziát az 1860-as évektől egyre erősödő szakszervezeti mozgalom, az Internacionálé politikai nyomása, az érdekeiben egyre homogenizálódó munkásság is.

A stabilitás iránti általános igény indította el a századfordulón a liberalizmus politikai tendenciáit. Először a közhivatalnokok és a szolgáltatásban dolgozók szűk köre számára hozták létre a biztosítási rendszert, mivel ennek a rétegnek a lojalitására volt mindenekelőtt szükség. A századfordulón, a jól felismert hatalmi érdekek alapján, a homogenizálódó munkásság megosztása érdekében, a szakképzett "elit" számára kiterjesztették a biztosítás bizonyos formáit. Ennek - a hatalom szempontjából sikeres - akciónak a nyomán keletkezett az a máig tartó törésvonal, amely a "tisztos munkást" elválasztja a szegényektől.

A még kezdetleges szociálpolitika - amely a századfordulótól kezdve mindig csak addig terjeszkedett, ameddig a társadalmi béke, stabilitás fentartása szempontjából még éppen elégséges volt - kedvező ideológiai támogatást kapott a tudománytól is. Somló Bódog például ezt írta: "Nagyon megfontolandó kérdés e helyen az, hogy miként rendezzük az anyagi támogatást anélkül, hogy a tehetetlenek és süllyedtek szaporodását elősegítenénk. Egyenesen kegyetlenség az utókorra a bűnözők és tehetetlenek egyre nagyobb tömegét áthárítani úgy, hogy az igazi jótékonyagnak sohasem szabad az alacsonyabbakat a magasabban állók rovására támogatnia. ... Minden olyan intézkedés, amely a megdöglés következményeinek enyhítésére vezet, megnöveszti a megdöglés számát." Az erkölcsi felmentés mellett Somló kísérletet tett a dilemma feloldására is. A legalkalmasabbak fennmaradásának elvét hirdette meg. Eszerint minden egyén viselje el saját természetének és abból folyó cselekedeteinek következményeit. Ennek az elvnek következetes alkalmazása szerinte csakhamar elsöpörné a tönkrementek seregét. A probléma azonban ezzel még Somló számára sem tűnt teljesen megoldhatónak. "De ha mégis megoldható - folytatta fejtegetéseit - csak szenvedések árán oldható meg. Minthogy dőre intézkedések által olyan emberek nagy mennyisége állott elő, akik az élet követelményeihez alkalmazkodva nincsenek és akik ennél fogva magukra és másokra nézve a nyomor forrásai, ezen relatíve értéktelen emberek tömege nagy fájdalmak nélkül nem csökkenthető. A szerencsétlenség mesterséges enyhítése állami intézkedések által csak a szociális ópiumezés egyik neme, amely jövőbeli fokozott nyomor árán szerez némi időleges enyhülést."⁹

A korabeli gondolkodást befolyásoló, tipikusnak tekinthető elmélet nem nélkülözte a tudományos alapot. Darwin tanai hosszú időn keresztül

befolyásolták a társadalomtudományos szemléletet. A Comte, Mill, Spencer és Haeckel munkássága nyomán kialakult felfogás szerint az azonos fajkon belül lényeges különbségek alakultak ki, de a fajok között is egyenlőtlen a fejlődés. Ennek alapján a szegények azért szegények, mert biológiailag alacsonyabbrendűek. Ezzel szemben a felsőbb osztályok az emberiség felsőrendű fajához tartoznak; felsőbbrendűségük a "belházaságok" révén folyamatosan fenntartható. Az alacsonyabbrendűekre is jellemző azonban a hasonlóval történő házasságkötés és mivel itt nagyobb a népszaporulat, ez társadalmi szinten nagy veszélyeket hordoz. Ebben az eszmetörténeti vonulatban korántsem meglepő, hogy voltak olyan tudósok, akik a bűnözőket is egy, az egyedfejlődésben megrekedt és a társadalomra rászabaduló "ősebernek" tartották, olyanoknak, akik a modern civilizációban atavisztikus ösztöneik kinyilvánításával zavarják a közbiztonságot.¹⁰ Ez a - Lombroso nevével is fémjelzett - irányzat azzal, hogy túlzott jelentőséget tulajdonított az öröklött emberi adottságoknak, a fennálló társadalmi rendet szentesítette. Lombroso szerint a társadalomban a született bűnöző képviseli a lehetséges egyik szélső értéket, a másik oldalon a született zseni áll és mindkettő közeli hasonlóságot mutat az örültsel. "A tehetség - írta - felfedez és utánoz, a lángész teremti és feltalálja. A tehetséges ember olyan céllövőhöz hasonlítható, aki a rendkívül nehéznek látszó pontokra céloz, a lángész olyan pontra céloz, amelyek a mi szemünknek láthatatlanok. A nevelés táncost csinálhat a medvéből, de lángészt egy emberből sem faraghat." Következtetését így foglalta össze: "Mintha az örültség és a lángész bizonyos hasonlósága által a természet figyelmeztetni akarna bennünket, hogy tiszteljük a legnagyobb emberi szerencsétlenséget, az örültséget, másrészt pedig, hogy ne hagyjuk elvakítani magunkat a lángész

ragyogó fényétől, amely gyakran ahelyett, hogy üstökös gyanánt az égre törne, mint szegény, szerencsétlen hulló csillag, a földre esik és tévedések és kételyek közepette elsüllyed."¹¹ A társadalmi biológizmus ekkor még nem lépett a hivatalos politika rangjára. Nem befolyásolta például a korabeli jogalkotást sem. Része volt azonban abban, hogy feloldódtak a társadalomnak a szegénységgel kapcsolatos lelkiismereti terhei. A liberalizálódó hatalomnak és a közvéleménynek ekkor már érvekre volt szüksége ahhoz, hogy az egyenlőséggel és a demokráciával kapcsolatos ideáljainak romjait kezelni tudja. A tudománynak ez az irányzata viszont hinni engedte azt, hogy az emberek születési adottságaiknál fogva egyenlőtlenek.

A nagy társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó gondok a társadalmi statisztika bevezetésével váltak számszerűsíthetőkké. Így láttak napvilágot azok az adatok, amelyek szerint például Franciaországban az 1840-1886 közötti időszakban a jogerősen elítéltek száma 227,5 %-kal, ezen belül a vagyon elleni bűncselekmények aránya 187,0 %-kal emelkedett, a csavargók és a koldusok száma közel négy és félszeresére növekedett. A vállalkozási és üzleti csődök száma is majdnem megnégyszereződött.¹² A statisztikai adatszolgáltatás új utakat nyitott a társadalomtudományi gondolkodás számára, rávilágított a megingott erkölcsi viszonyok mögött meghúzódó társadalmi törvényszerűségekre. Quetelet belga tudós szerint a társadalmi törvényszerűségek csak statisztikai távolságból követhetők. "Az, hogy például a gyilkosságok évről-évre azonos számban ismétlődnek, pedig számtalan váratlan krízis és más olyan motívum van mögöttük, amely egyedi és megismételhetetlen, bizonyítja, hogy a morális jelenségeket is törvények irányítják. Előre meg tudjuk mondani - írta Quetelet -, hogy hány személy mártja emberbarátja vérébe kezét, hány csaló

lesz, hány gyárt mérgeket. Mindez a születések és a halálozások számához hasonlóan megjósolható. A bűncselekményeket tömegében a társadalom állítja elő, az elkövető a társadalomban működő erőkhöz képest csak végrehajtó eszköz."¹³ Quetelet szerint tehát a társadalmi fejlődéssel egy meghatározott mennyiségű és minőségű bűnözés törvényszerűen együtt jár. Kiváltó okai között igen nagy jelentősége van a természeti adottságoknak, az állati eredetű hajlamoknak, az alacsony morális színvonalnak és azoknak az új kínálkozó alkalmaknak, amelyek bűnre csábítanak. A társadalmi erők változó hatását a következő példával szemléltette: "A kriminalitásnak veszélye nem jelentéktelen az országnak azon részeiben, amelyeknek lakosai, ha szegények is, de szorgalmasak és józanok. Munkájukkal kielégíthetik alapvető szükségleteiket és amely tartományokban a vagyon egyenlőtlensége kevésbé érezteti hatását, ennél fogva kevesebb kísértést okoz. Ellenben az országnak azokban a részeiben és különösen azokban a nagy városokban, ahol nagy vagyon van összehalmozva és amelyekben egyúttal a proletárok tömege összegyűl, a vagyontalanok napról-napra észlelik a vagyon egyenlőtlenségét, továbbá a nagy fényűzést, s ennél fogva nagyobb mértékben érzik szegénységüket és inkább vannak a kísértésnek kitéve. Az ipart űző vidéken pedig, ahol politikai mozgalmak vagy gazdasági válságok ezer és ezer munkást a jólétekből egyszerre a nyomorba döntenek, ezek a gyors változások gyakran büntetendő cselekményre vezetnek."¹⁴ Quetelet a társadalom fejlődését - helyesen - az iparosítás és a városiasodás gyorsuló növekedésében látta, ebből vonta le a bűnözés állandó növekedésére vonatkozó, később sokat vitatott tételét. A felgyorsult fejlődésben azonban megfélemezhetőnek vélte a bűnözés növekedését, ha a népesség intellektuális képességeit javítja a társadalom. "Az erkölcstelenség és a tudatlanság együtt

jár, az erkölcs pedig az ember intellektuális képessége, amely tudásával fejleszthető" ¹⁵ állapítja meg. Quetelet és a hasonló nézeteket hangoztató Guerry ¹⁶ a polgári társadalom fejlődését kísérő, többé-kevésbé folyamatosan növekvő bűnözést a fejlődés árának, elkerülhetetlen kísérőjelenségének tekintette, amelynek fékentartásában természetes eszköz a büntetés, az igazi megoldást azonban a műveltség terjesztése, az egyenlőbb elosztás jelentheti.

Marx és Engels a bűnözést - a tudományos gondolkodásban először - a társadalmi diagnózis eszközeként tartotta számon, olyan tömegjelenségnek, amelyben megnyilvánul az elszigetelt egyének harca lehetetlen körülményeikkel szemben. A bűnözés aránya, belső összetétele szerintük a társadalom tűrőképességét jelzi. A bűncselekményeket a kapitalista gazdaság szerves részének és a nyomor okozta szükségletek kielégítése normális eszközének tekintették. Így például az 1848-52-es európai bűnözési hullámot - a bűnös viselkedés eddig soha nem látott mértékű növekedését - a társadalom szerkezetváltozásával és a kizsákmányolás fokozódásával magyarázták. ¹⁷ A kizsákmányolás, a nyomor és a bűnözés összefüggésének Engels három megjelenési formáját emelte ki. Az első a létbizonytalanság demoralizáló hatása. "A parasztnak legalább élelmet ad a föld, a rabszolgát eltartja ura. A proletár - írta - a körülmények minden lehetséges kombinációjában akaratnélküli objektum és még szerencsésnek mondhatja magát, ha rövid időre is mentheti puszta életét. És magától értetődik, hogy jelleme és életmódja szintén ezekhez a körülményekhez hasonul." A munkások demoralizálódásának másik forrása munkájuk elemien kényszerjellege. A harmadik forrás a nagyváros jelentős vagyoni különbségeiből fakadó csábítás a "tiltott élvezetek iránt". "Van a nyomorúságnak bizonyos foka - idézte Engels Arison seriff jelentését -, amikor

a bűn annyira kelleti magát, hogy az erény csak ritkán tud megküzdeni vele és különösen az ifjúság rendszerint képtelen ellenállni neki. ... Az alsóbb osztályokat, vallási és erkölcsi nevelésük mai színvonalán sokszor éppoly kevéssé lehet elítélni azért, hogy engednek az ellenállhatatlan kísértésnek, mint ahogy nem lehet felróni nekik azt sem, hogy a tifusz áldozatául esnek." Engels statisztikai elemzése szerint 1842-ben Angliában a bűncselekmények jelentős részét a nagyvárosok a munkáslakta kerületeiben követték el. A bűnelkövetők 32 százaléka nem tudott írni, olvasni, 58 százalékuk rosszul írt és olvasott és csak a fennmaradó 10 százalék rendelkezett olyan hétköznapi tudással, amely szükséges a minimális társadalmi eligazodáshoz.¹⁸

A klasszikus marxista ideológiában viszonylag kevesé nyoma van a bűnözés társadalmi okai mélyebb elemzésének, hatása azonban a kriminál-szociológia fejlődésére nyomon követhető. Marx és Engels érvelésében jelen van az a meggyőződés, hogy az ember olyan társadalmi lény, amely a környezet, a történelem terméke és magatartása csak ilyen összefüggésben tanulmányozható. Szemléletük azt sugallja, hogy a mindenkori társadalmi rend és a társadalmi tömegjelenségek megítélésében a termelési viszonyokat kell tanulmányozni, legalábbis ebből kell kiindulni. A marxista ideológia így már keletkezésekor - a XIX. sz. második felében - megosztotta a deviáns viselkedéssel foglalkozó társadalomtudományokat. Bizonyos mértékig semlegesítette a társadalmi biológizmus érvényesülését, ehhez azonban nagymértékben hozzájárult a pszichiátria fejlődése és az önálló kutatási tárggyal megjelenő pszichológia. Szemléletű kohéziót biztosított viszont a társadalmi folyamatok vizsgálatához, a társadalmi statisztika lehetőségeit felhasználó tömegjelenségi megközelítéshez. Ez utóbbi felfogás terjedését természetesen jelentősen segítette Quetelet és Guerry munkássága is.

A történelmi materialista alapon véghezvitt kezdeti kutatásokra ugyan még a gazdasági viszonyok vulgáris és mechanikus értelmezése volt a jellemző, de az elemzésekben megjelent és új értelmet nyert a gazdasági tényezők és a bűnözés kapcsolatának vizsgálata. Mayer német szociológus 1835 és 1861 között végzett vizsgálatában például még a gabonaárak változását hozta közvetlen összefüggésbe a bűnözés emelkedésével. Megfigyelése szerint az árak emelkedése a lopások növekedéséhez, míg a csökkenése, és így az általános jólét emelkedése, az alkoholos befolyásoltságban elkövetett konfliktusos, erőszakos bűncselekmények emelkedéséhez vezetett.¹⁹ Bonger holland társadalomtudós 1905-ben megjelent munkájában a tőkés gazdasági mechanizmus működésében látta a bűnözést gerjesztő erőt. "Maga a gazdasági mechanizmus - írta - abszolút nyílt konfliktusaival teszi az embereket egyre egoistábbá és így bűnözésre hajlamossá. Mindenekelőtt a legalsóbb proletár rétegekben, a kizsákmányolás tárgyában szűnt meg az altruizmus a hatalom birtokosai iránt. A rossz élet- és munkakörülmények, a munkanélküliség, az iskolázatlanság, a gyermekkorban elszenvedett brutalitás a közvetlen okai annak, hogy ebből a rétegből adódik a bűnelkövetők legnagyobb aránya".²⁰

A gazdasági körülmények és a bűnözés összefüggése ezekben a munkákban általában leegyszerűsödik a nyomor és kizsákmányolás szülte bűnelkövetés problémájára. Ebből adódóan az emelkedő bűnözés és más káros társadalmi jelenségek megelőzésére, fékentartására - más-más ideológiai indíttatással ugyan, de - egyetlen esélyt láttak: egy olyan igazságosabb társadalom megteremtését, amely az eddiginél egyenlőbb esélyek és elosztás elvére épül.

Durkheim sokkal bonyolultabb összefüggést állapított meg e negatív jelenségek és a gazdasági folyamatok között, mint a korai marxista társadalom-

tudósok. Szerinte a növekvő arányú szegénység nem lehet egyedüli oka a deviancia társadalmi méreteiben történő emelkedésének. A szegénység ugyanis önmagában is fék. "Bármit tegyen is az ember - írta -, vágyaiban bizonyos mértékig számolnia kell a rendelkezésre álló eszközökkel: az, amije van, legalábbis részben kiindulóponttul szolgál ahhoz, hogy mit szeretne." Ha a szegénységhez a tehetetlenség is párosul, akkor ez az érzet a kényszer erejével hozzászoktatja az embert a mérséklethez.²¹

Durkheim szerint a gazdasági tényezők más társadalmi erőkkel együtt akkor növelik egy népesség devianciára való hajlamát, ha gyors változásokat idéznek elő egyének, csoportok vagy az egész társadalom életkörülményeiben. A hirtelen történő kedvezőtlen gazdasági változások - a nyomor növekedése, a szegények számának szaporodása - ugyanúgy előidézi a deviancia, így a bűnözés emelkedését, mint az örvendetes gazdasági növekedés, ha az igen gyorsan zajlik le.²² Minden olyan hirtelen történő változás, amely megbontja a társadalmi rend konvencióját, erkölcsi zavart okoz és a deviancia növekedésével jár. A társadalom fejlődése éppen az ipari fejlődés eredményeként felgyorsult gazdasági folyamatok hatására a hipercivilizáció felé tart. "A hipercivilizáció - írta a XIX. század végén - létrehozza az anómiás és az egoista tendenciát, egyszersmind pedig azzal a követelménnyel jár, hogy kifinomítja az emberek idegrendszerét, mértéktelenül érzékennyé teszi; emiatt az emberek kevésbé lesznek képesek arra, hogy ragaszkodjanak valamihez, nehezebben viselik a fegyelmet, könnyebben uralkodik el rajtuk mind a heves felindulás, mind a szertelen depresszió."²³ A felgyorsult fejlődés állandósítja a válságot a létfeltételek és az intézményesült eszközök, normák világában. "Ma nem ezért több az öngyilkosság - állapította meg - mint régebben, mert fenntartásunkhoz

fájdalmasabb erőfeszítésekre van szükség, vagy mert jogos szükségleteink kevésbé nyernek kielégülést, hanem azért, mert nem tudjuk, hol vannak a jogos szükségletek határai, és mert nem látjuk erőfeszítéseink értelmét."²⁴

Durkheim az embert közösségi lényként fogta fel és a felgyorsult ipari fejlődés okozta legnagyobb veszteségnek a kis- és középközösségek elpusztulását, visszafejlődését tartotta. "A vihart egyetlen kollektív erő élte túl, az állam. Ám éppen az kényszerítette olyan funkciók vállalására, amelyekre alkalmatlan volt és amelyeket nem láthatott el hasznosan." Így az elmagányosodott emberre egyetlen kollektív erő hat, az államé. "Az ember viszont nem követhet nálánál magasabb rendű célokat és nem hajolhat meg valamilyen szabály előtt, ha nem lát maga fölött semmit, amit a magáénak érezne. Felszabadítani, ellazítani az embert mindennemű társadalmi kötődés és nyomás alól annyi, mint kiszolgáltatni saját magának és demoralizálni."²⁵

Durkheim a bűnözést a társadalmi fejlődés normális velejárójának tekintette. Az emberi viselkedési módok széles skáláján az egyik szélső érték a "maga korát túllépő idealista gondolkodó", a másik "a saját kora mögött kullogó bűnöző". A statisztikai valószínűség gazdag tárházában kétségtelenül az átlagos a többség, de az átlagos sem létezhet az extrémek nélkül, így az átlagostól pozitív és negatív irányban eltérő viselkedést minősítő jog és erkölcs is állandóan változik. A normák változása társadalmi típusok szerint is eltérő, de azonos társadalmi típuson belül is heterogén aszerint, hogy a nagy és a kis közösség létének feltételei hogyan módosulnak. "De, hogy ezek az átalakulások lehetségesek legyenek - írta -, szükséges, hogy az erkölcs alapját képező közösségi érzelmek ne legyenek összeegyeztethetetlenek a változás gondolatával, vagyis mérsékelt erejük legyen. Ha nagyon erősek

lennének, nem lennének elég képlékenyek. Minden meglévő elrendeződés akadály a átrendezésnek: annál inkább akadály, minél szilárdabb az eredeti elrendeződés. Minél merevebb a struktúra, annál nagyobb ellenállást fejt ki a módosításokkal szemben, s ez egyformán érvényes akár a funkcionális, akár az anatómiai rendszerekre."²⁶ Az elrendeződést periódikusan felváltó átrendeződés okozhat olyan normakonfliktust, értékválságot, anómiát, amely látványosan megváltoztatja az átlagtól eltérő viselkedések számát.²⁷ A bűnözés azonban a társadalmi fejlődés előrehaladtával, a kezdetleges formákból a magasabbrendűekké történő átrendeződésével nem csökken, hanem folyamatosan növekszik. E jelenségegyüttesben nemcsak az nyilvánul meg, hogy az ember erkölcsi fejlődése egyre nagyobb mértékben tér el az átlagos, a "közösségi" típustól, hanem az is, hogy az erkölcsi értékítélet, a tolerancia is állandóan átrendeződik, változik. Egyre negatívabb megítélés alá esnek a közösséget ért sérelmek. Ha el is enyésznek - létfeltételeikben - a legbarbárabb tettek, az erkölcsi megítélés szempontjából helyükre lépnek azok, amelyeket eddig enyhébb megítéléssel illettek. Így lehet a korábbi erkölcsi hibákból később bűncselekmény.²⁸

Durkheimtől - mint láttuk - messze áll a társadalmi forradalom helyeslése. A liberális polgárság ideológusaként a reformokban meg-megújuló társadalom képét vetítette előre, amelyben meg kell tanulni együttélni az egyenlőtlen fejlődésből fakadó értékválságokkal, az állandó kísérőjelenségként meglévő bűnözéssel és más deviáns viselkedési formákkal. A francia szociológus azt sugallta, hogy megismerhetőek a morális alkalmazkodás problémái, és azok az automatizmusok is, amelyek az állam mint kollektív erő hatalmának erősödéséhez, mindenhatóságához vezetnek. A megoldást jelentős részben a

kisközösségi kohézió védelmének erősítésében vélte felfedezni. "Az egyénnek - írta - nemcsak időről időre, hanem életének minden pillanatában tisztában kell lennie azzal, hogy tettei valamilyen célt szolgálnak. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha közletről körülveszi egy egyszerűbb és kisebb kiterjedésű társadalmi közeg, amely könnyen elérhető célt nyújt tevékenysége számára."²⁹

A történelmi léptékkal mérve viszonylag rövid idő alatt végbement jelentős, minden réteget érintő társadalmi változás és az azt nyomon követő tudományos fejlődés szemléleti átalakulást eredményezett a hatalmi viszonyokban, a politikai módszerekben, így a jogalkotásban és a jogalkalmazásban is. Amilyen mértékig stabilizálódott a tőkés rend, úgy szelidültek a szabad verseny kemény játékszabályai, normái. A hatalom egyre több lehetőséget látott arra, hogy liberalizálja politikai eszköztárát és intézményrendszerét, hiszen észlelte, hogy tartós legitimizációjához egyre inkább ezek a módszerek bizonyulnak megfelelőnek. E folyamatban jelentős szerepe volt a büntetési koncepcióban bekövetkezett változásoknak és azoknak a kriminológusoknak, akik közvetlenül hatni tudtak a büntető politika alakítására.

A századfordulón a társadalomtudományi rangra emelkedő kriminológia a klasszikus büntetőjogi iskola legalapvetőbb tételeit kérdőjelezte meg. A következőket állította:

a) A vallási alapon álló indeterminista felelősségi elmélettel szemben mind a társadalom-biológiai irányzatok, mind a kezdeti kriminálszociológia iskolák a determinista felelősség álláspontjára helyezkedtek. Az olasz pozitivisták az egyes elkövetőről - a bűnös emberről - állította azt, hogy meghatározott okok következtében tanúsít valamilyen magatartást és nem

szabad választása alapján cselekszi a jót vagy a rosszat. A kriminálszociológia klasszikusai a bűnözés, mint társadalmi tömegjelenség meghatározott törvényszerűségek alapján történő folyamatos reprodukciójának tételét hirdették.

b) A bűncselekményt minden irányzat társadalmi realitásnak fogta fel, olyan társadalmi ténynek, amely a jog világában is megjelenik. Ezzel összhangban a büntetés célja nem lehet kizárólag a megbomlott jogrend helyreállítása, hanem tágabb értelemben a társadalom védelme.

c) A társadalom védelme viszont csak akkor szolgálható, ha a tudomány és a politika megfelelő információkkal rendelkezik a tettek okairól. Ezért a tettel együtt az elkövetőt is vizsgálni kell, hiszen általa ismerhetők meg az okok, a motívumok.

d) Az azonos tetteket azonban nagyon eltérő körülmények, feltételek motiválják. Ezért a nem egyenlőkkel egyenlő módon bánni - igazságtalanság. A speciális prevenció, a visszaesés megelőzése és így a társadalom védelme érdekében a bűncselekmények elkövetőivel szemben büntetés címén minden olyan intézkedés (gyógyítás, nevelés, elrettentés) megengedett és célszerű, amely alkalmas arra, hogy az újabb bűnelkövetést megelőzze vagy megakadályozza. A bűnös viselkedés eredetének, okai forrásának különbözősége alapján kell osztályozni a bűnelkövetőket, s ehhez kell igazítani a célszerűen alkalmazható büntetések rendjét.

e) Minden irányzatnál felmerült annak felismerése, hogy a büntető-politika - társadalmi funkciójának jellege miatt - képtelen megbírkózni a bűnözésben felhalmozódott társadalmi ellentmondásokkal, legfeljebb a bűnözés fékentartására vállalkozhat. Ezért a társadalomnak az ellentmondások

intézményes kezelésére és így a bűnözés növekedésének megelőzésére szüksége van az igazságszolgáltatás világán kívül eső eszközökre, így a jótékonyagra, a kibővített vagy kötelezően előírt iskolai nevelésre, a szociálpolitikára, a társadalombiztosításra, a kisközösségek megerősítésére stb.³⁰

Már ezekből a kissé sematikusán összefoglalt tudományos tételekből is világos, hogy az új társadalomtudományi eredmények frontális összeütközésbe kerültek a polgári forradalom idején megfogalmazott klasszikus büntetőfilozófiával. Ebben a konfrontációban - már az új elvek alapján - büntető-törvénytervezet is készült. 1919-ben Olaszországban Ferri és az olasz pozitivista iskola néhány képviselője kormányzati felhatalmazást kapott egy törvényjavaslat kidolgozására. Az 1921-re elkészült tervezet alapkoncepcióját Ferri a következőkben foglalta össze: "A büntető felelősség nem alapulhat a szabad akaraton, hanem a társadalom szükségleteire kell felépíteni. Nem lehet arányos az elkövető bűnösségével, hanem a potenciális társadalomra veszélyességéhez kell igazodnia. Minden bűnelkövető felelős azért a tettért, amelyet ő valósított meg, hiszen tette személyiségének kifejeződése, függetlenül attól, hogy melyek voltak a motiváló fizikai és pszichés feltételek, amikor tettét eltervezte és végrehajtotta. A társadalom védelme érdekében kiszabott szankciót vele szemben arra kell alapozni, hogy milyen a személyiségében a potenciális agresszió, a szembenállás és ez hogyan tükröződik a bűncselekmény természetében és veszélyességében."³¹ A tervezet az elkövetett bűncselekmény jellege és az elkövető veszélyessége alapján különböztetett a veszélyes, szokásszerű és a kevésbé veszélyes, alkalmi bűnöző között. "A reformnak egyik alapelvül kell tehát tekinteni, hogy az akár veleszületett, akár szerzett hajlandóságok következtében veszélyes, szokásos

büntettesekkel szemben szigorúbb, helyesebben mondva hatásosabb intézkedésekre, a kevésbé veszélyes alkalmi büntettesekkel szemben pedig az eddiginél kisebb szigorra s nagy tömegükhöz jobban hozzászabott intézkedésekre van szükség" - írta a törvénytervezetről 1922-ben Horváth Dániel.³²

A veszélyes és a szokásos ~~büntetésekkel~~ ^{büntettesekkel} szemben - állapította meg a tervezet - a polgári társadalomtól való elkülönítés a legígéretesebb jogkövetkezmény, amelyet a társadalom fokozott védelmének érdeke indokol. Az elkülönítés alatt munkáltatni kell és kiszabadulása után gondoskodni kell arról, hogy minél különösebb nehézség nélkül térhessen vissza a "munkástársadalomba". A büntetés szót törölni kell az igazságszolgáltatás szótárából, helyette a "biztonsági intézkedés" terminológiáját kell alkalmazni, az előbbi ugyanis a megtorlást fejezi ki, amely az új felelősségi koncepció alapján nem lehet cél, hiszen ezt a társadalom védelme sem indokolja. Az elkülönítés, amely az eddig uralkodó szabadságvesztés helyett kerülne alkalmazásra, nem lehet előre meghatározott tartalmú. Ennek indoka szintén a társadalom fokozott védelmének célszerűségéből fakadt. "Mert - írta Horváth -, ha valóban nem lehet megvalósítani azt az igényt, hogy a bűnnel arányban álljon az annak megfelelő bűnhődés és csupán arról van szó, hogy ha szükséges, elkülöníttessen az az egyén, aki a társadalomban élésre alkalmatlan, az ily elkülönítésnek végső napját előre megjelölni nem lehet, hanem addig kell annak tartania, amennyi ahhoz szükséges, hogy az illető egyén a szabad életre alkalmassá váljon és teljesen határozatlan ideig kell tartania, ha az illető javíthatatlan."³³ A tervezet az alkalmi büntettesekre nézve - akiket a bűnelkövetők többségének tekintett - a jogkövetkezmények széles skáláját helyezte kilátásba, így a pénzbüntetést, a községből kitiltást, a helyhez kötést, a nappali munka-

teljesítésre kötelezést, az egyszerű dologházi vagy mezőgazdasági kolóniába történő elhelyezést, a 18 évesnél fiatalabb elkövetőkkel szemben pedig a felügyelet alatti szabadon hagyást, szak- és javítóiskola vagy iskolahajó alkalmazását, fiatalok befogadására szolgáló dologházba vagy mezőgazdasági kolóniára küldést, végül a megfigyelő intézetbe történő elhelyezést.

Az olasz törvénytervezet sorsa külön tanulmány tárgya lehetne. Mindenesetre úgy, ahogyan azt Ferri és szerzőtársai elkészítették, soha nem emelkedett hatályos jogszabály rangjára.³⁴ A tervezetben foglalt radikális változtatásokra nem voltak meg a megfelelő történelmi feltételek. A polgárság a kapitalista társadalom e válságos időszakában sem adhatta fel a törvény előtti egyenlőségben, a tettarányos felelősségben megtestesülő álmait és az ehhez fűződő garanciákat. A személyi társadalomra veszélyességre alapított büntetőjogi beavatkozás és a határozatlan tartamú elkülönítés ugyanis a polgári forradalomban kivívott büntetőhatalom garanciális korlátainak teljes feladását jelentette volna. Erre a lépésre egyelőre még a növekvő egyenlőtlenség, az új típusú szegénység, a nyomor, a szaporodó társadalmi betegségek, közöttük a bűnözés növekedése sem kényszerített. A liberális államhatalom ekkor még érzett magában belső tartalékot ahhoz, hogy reformokkal alkalmazkodjon az új körülményekhez.

Olyan büntetőjogi irányzat alakult tehát ki, amely alapelveiben és rendszerében érintetlenül hagyta ugyan a polgári társadalom hajnalán született büntetőtörvényeket, de amely e kereteken belül igyekezett felhasználni a bűnözés növekedésének magyarázatára vonatkozó elméleteket. A jogpolitika számára tudományos eredményeket közvetítő iskola elsősorban a német Liszt, a holland van Hammel és a belga Prins jogtanárok nevével fémjelezhető. 1889-ben

ők alapították meg Brüsszelben azt a Nemzetközi Büntetőjogi Társaságot, amely évtizedekre meghatározta az európai büntetőpolitika fejlődését, így a büntetőjogi reformokat is. A reform-büntetőpolitika általuk legfontosabbnak vélt elvei a következők:

a) A büntetőtörvények feladata a bűncselekmények társadalmi kontrolljának megvalósítása.

b) A büntetőjog tudományának és a törvényhozásnak számolnia kell a kriminológiai kutatások legfontosabb eredményeivel.

c) A büntetés a bűncselekmények elkövetőivel szemben hatásos, de nem egyetlen eszköz. A büntetést, a büntetőpolitikát nem lehet a társadalompolitika más szféráitól - különösen nem a bűnözés megelőzésére közvetlenül ható intézményektől - függetlenül szemlélni.

d) Az alkalmi és a megrögzött bűnözés közötti különbség egyaránt fontos az elmélet és a gyakorlat számára, ezért ennek meg kell teremteni a törvényes hátterét.³⁵

A főleg Liszt nevéhez fűződő "közvetítő iskola" oksági elméletéből együtt köszönnek vissza Quetelet és Durkheim kriminálszociológiai tételei a társadalmi biológizmus - főleg Ferri - tanításaival. Ezt az elméleti kompilációt Vámbéry így foglalta össze: "Mint hogy a kriminalitást Liszt a társadalmi szervezetek oly funkciójának tartja, amely bár nem szükségképpen beteges tünet, a szervezet rendes működésétől eltér, a büntett magyarázatában vissza kell mennie a szervezetet alkotó sejtre, amelyeket a társadalomban a közös (faji, nemzetiségi, vagyoni stb.) érdekek által egybefűzött csoport képvisel. Új csoportosulások a kriminalitás emelkedését okozzák. Éppúgy szaporodnak a büntettek a középkor végén, amikor a terménygazdaság

pénzgazdasággá változik, mint a legújabb korban, amelyet a világgazdaságra való átmenet, az államok gazdasági versenye és a kriminalitás ezzel együttjáró polarizálódása jellemez. A mai büntettes általában ahhoz a társadalmi réteghez tartozik, amely az általános előretöréssel gazdaságilag nem tud lépést tartani, vagy a neuraszténikusokhoz, akiknek kriminalitása erőszakos vagy szenvedély-büntettekben nyilvánul meg. Csak egyes társadalmi csoportok kriminalitásának vizsgálata tenné lehetővé a büntett specifikus tényezőinek felderítését. Ezek a tényezők éppen úgy rejlenek a büntettes egyéni sajátosságaiban, mint a külső fizikai és társadalmi (különösen gazdasági) viszonyokban."³⁶

A bűnelkövetést közvetlenül kiváltó okok ezek szerint a külső és belső tényezők között egyaránt keresendők. Az elkövetők osztályozásának alapja az, hogy ezek a tényezők milyen mértékben és mélységben váltak részévé az elkövető személyiségének. Az okok közrehatásának intenzitása alapján lehet különböztetni alkalmi és állapot-büntettesek között. Az előbbiek általában az erősen domináló külső körülmények hatására követik el veszélyes tetteiket, amely azonban véletlenszerű epizód életükben, hiszen korábbi életvezetésüktől teljesen idegen. Az állapot-büntettes veszélyes cselekménye ugyanakkor tartósan antiszociális életvezetésének eredménye. Személyiségében a bűnelkövetés diszpozíciója folyamatos és a legkisebb külső motivációra a felszínre tör.

A közvetítő iskola szerint a büntető ítélkezésnek a személyben lévő sajátosságokra éppenúgy koncentrálnia kellett volna, mint az aktuális cselekmény társadalomra veszélyességére, a bűnösség fokára. A speciális prevenció, az újabb bűncselekmény megelőzése csak úgy érhető el, ha a büntetés

az elkövetítő említett sajátosságaira reagál. A bűnismétlés megelőzését az alkalmi büntettes elrettentésével, a javítható bűnöző megjavításával, a javíthatatlan, konok bűnöző ártalmatlanná tételével vélték elérhetőnek.³⁷

A közvetítő irányzat képviselői tehát arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a klasszikus iskola tetterányos, a megtorláson és az elrettentésen alapuló felelősségi rendszere fenttartható a bűnelkövetők többségét jelentő alkalmi büntettekkel szemben. Esetükben a bűnismétlés megelőzésének célja a büntetés közvetlen kilátásba helyezésével vagy pénzbüntetéssel elérhető, ha a személyi veszélyességtől függetlenül a bűncselekmény súlyossága szigorúbb büntetést nem indokol. Ilyen megfontolásból ajánlották - az angolszász jogrendszerben már jól bevált - feltételes elítélés, felfüggesztett büntetés és a pénzbüntetés új formáinak bevezetését.³⁸

A közvetítő iskola személyi társadalomra veszélyességről alkotott felfogásának köszönhető, hogy - a büntetőjog történetében először - felvetődött a fiatalkorú bűnelkövetők felelősségére vonásának szabályozása. Az irányzat képviselői az elkövetőknek ezt a csoportját - életkori sajátosságaik alapján - javíthatónak tartották. A fiatalokkal szemben a büntetés helyett nevelő intézkedések (határozatlan ideig tartó javítóintézeti nevelés vagy próbára bocsátás mellett patronázs) alkalmazását látták célravezetőnek.³⁹ Az európai jogfejlődésben viszonylag hamar megjelent ez az új, tudományosan megalapozott felelősségi koncepció.⁴⁰

Ami az állapot- vagy akut bűnelkövetőket illeti, a közvetítő iskola velük kapcsolatos álláspontját Vámbéry Ruzstem így foglalta össze: "Az akut büntettes társadalomellenes impulzusok szolgálatában áll, bűnözésének motívumai - szemben az alkalmi büntettesével - inkább belsőek. Az állapot-

büntetésben nem folyik küzdelem a bűnöző hajlam megfékezésére, nála a megszokás pótolja az akaratelhatározást. Nem annyira a jellem gonoszsága az akut büntettség fejlődés előfeltétele, mint inkább a környezet hatása alatt álló erkölcsi erő, az erős akarat hiánya arra nézve, hogy becsületes, munkás életet folytasson és a naponként kínálkozó kísértéseknek ellenálljon. Az állapotbüntettes, aki a fegyházat megszokta, rendszerint nem is vágyik más élet után."⁴¹ Az akut büntettes tehát tartósan veszélyt jelent a társadalomra. "A közveszélyes emberekkel szemben hatályos védelmet kell nyújtani a társadalomnak, akár követett már el büntetendő cselekményt, akár nem" - ajánlotta az egyik felszólaló 1910-ben Brüsszelben, a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület közgyűlésén.⁴²

A közveszélyes emberek - akikkel szemben akár bűncselekmény elkövetése hiányában is eljárhat a bíróság - a közvetítő irányzat szerint igen heterogén, kört képeznek, alapvetően azonban két elkövetői csoportba sorolhatók. Az **elsőbe** tartoznak azok, akik koldulással, kisebb súlyú vagyon elleni bűncselekmények elkövetésével tartják fenn magukat, továbbá, akik a mértéktelen alkoholfogyasztás következtében testileg, lelkileg tönkrementek, így az alapvető együttélési normák betartására sem képesek, s rendszeresen, kisebb jelentőségű vagyon és személy elleni bűncselekményeket követnek el. A **másik csoportba** tartozó bűnözők mesterfokon, foglalkozásszerűen, "nagy tétre" pályázva, folyamatosan követnek el bűncselekményeket.⁴³

A két csoport közül az elsőben a csavargók, a koldusok, a munkakerülő, a munkanélküliek és az elesett, leépült alkoholisták egyformán, szociális állapotuk miatt minősültek közveszélyes személyeknek, akikkel szemben a szakemberek az állami büntetőhatalom érvényesítését látták indokoltnak. Mint

emlékezetes, az akkori uralkodó ideológiában a szegénység bűn volt és további bűnök forrása lehetett. Ez a koncepció a századforduló körül tudományos rangra emelkedett és szentesítette azt a sokhelyen máig is ható szemléletet, amely szerint az állami szociális funkciók bizonyos körökkel, rétegekkel szemben büntető felelősségrevonással helyettesíthetők. E koncepció áldást adott a liberális állam politikai megosztó törekvéseire is, amelyek a dolgozó rétegek között a "tisztos munkás" és a "bűnös szegény" között különböztettek. A büntető felelősség lényege szempontjából a közveszélyes állapot egyaránt kiterjedt a szociálisan elesett, periférián élő rétegekre és az üzletszerűen bűnöző, nagy kockázatot vállaló alvilágra. A közvetítő iskola a krónikus bűnözőket csak abból a szempontból vizsgálta, hogy javíthatók-e még vagy sem. Velük szemben ezért a büntetés célját a megjavításban vagy az ártalmatlanná tételben határozta meg.⁴⁴

Annak meghatározásával azonban, hogy ki a javítható személy és a javíthatóságának melyek a kritériumai a tudomány adós maradt. Ezért egyelőre elzárással kombinált új büntetési formát ajánlott, amelyet nem lehet határozott időkorlátok közé szorítani: "éppen úgy lehetetlen előre határozottan megjósolni, hogy a büntettesnek egyik vagy másik fogyatékosága milyen idő alatt szűnik meg, amint az orvos sem állapíthatja meg előre az egyik vagy a másik betegség lefolyásának határozott tartamát."⁴⁵ A határozatlan, illetve a relatíve meghatározott tartamú szabadságvesztés gondolata már az 1891. évi Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszuson felmerült, majd tovább tökéletesedett az irányzat képviselőinek tudományos értekezéseiben. Prins például a közveszélyes bűnözőkkel szemben a határozatlan tartamú büntetés két formáját tartotta célszerűnek. A **modern dologház**

intézményét ajánlotta a kevésbé veszélyes személyek - a koldusok, a csavargók, a munkakerülők, az iszákosok - határozatlan időtartamú elhelyezésére. Külön **munkáltató telepek** létrehozását javasolta belföldön vagy a gyarmatokon a veszedelmes gonosztevők, bűnismétlő rablók, nemzetközi szélhámosok, gyilkosok és gyújtogatók számára. Az időtartamnak mindkét esetben relatív korlátot szabott egyrészt a cselekmény súlya - a szabadulás reménye súlyosabb bűncselekmény elkövetése esetén távolibb volt -, másrészt a megjavulás "mértéke". Ez utóbbit a feltételes szabadlábra helyezéssel lehetett honorálni.⁴⁶

Ha egy tudományos elképzelés megegyezik az uralkodó értékítélettel és valódi társadalmi konfliktusokat tudatosít, akkor viszonylag hamar jogszabályi rangra emelkedik. Így történt ez a közvetítő iskola tanításaival is a közveszélyes büntettek egységes büntető felelősségi rendszerének megalkotása során.

Az 1900-ban Norvégiában bevezetett új büntetőtörvénykönyv szerint például a szokásszerű iszákossal szemben kiszabható határozatlan tartamú szabadságelvonásban egyesült a megtorlás, az átnevelés és a gyógyítás célja. Az ítélkező bírónak ugyanis lehetőséget biztosított a törvény arra, hogy az iszákos bűnelkövetőt a kiszabott büntetés mellett biztonsági intézkedésként dologházba utalja. Itt külön osztályon kellett elhelyezni, s biztosítani számára a munkavégzést és a gyógykezelést. Hasonlóan foglalt állást az 1903. évi svájci törvényjavaslat 35. cikke is: "Ha a bíróság a szokásszerű iszákost orvosi szakvélemény alapján legfeljebb egy évi fogházra ítéli, a büntetés után az iszákosok számára rendelt gyógyító intézetbe utalhatja. A bíróság határoz az elbocsátás kérdésében akkor, amikor az elítélt gyógyulttá

nyilvánítható. A gyógyító intézetben való elhelyezés maximális ideje 2 év."⁴⁷ A munkakényszerrel történő nevelés, átnevelés, valamint a kényszergyógyítás célját a büntetés mellett és után kiszabott, relatíve határozatlan időre szóló elzárás mint biztonsági intézkedés szolgálta. A büntetés és a biztonsági intézkedés kettőssége tökéletesen kifejezte azt az ideológiai bizonytalanságot, amelyet az új kriminálpolitikai nézetek teremtettek a büntetésfilozófia korábban zárt logikai rendszerében. A büntetés ezek szerint nem más, mint a bűncselekménnyel arányos mértékű megtorlás a társadalmi igazság helyreállítása érdekében. Ha ez nem bizonyul elégségesnek, akkor minden további feladatot a büntetés keretein kívül kell megoldani, adott esetben biztonsági intézkedéssel. Ez azonban már túlterjed a büntetőjogi dogmatika territóriumán; itt a büntetőpolitika olyasmire vállalkozik, ami nem fakad természetéből, hagyományos funkcióból - a kényszer keretei között kell gyógyítania és nevelnie.

A munkakerülők, a csavargók, a koldusok ellen hozott újabb jogszabályokban viszont már egymással versengett a büntetés és a biztonsági intézkedés, s a bíróságra bízták, hogy melyiket látja adott esetben célravezetőnek. A büntető beavatkozás előfeltétele természetesen az volt, hogy törvényben deklarálják a munkakerülés, csavargás, koldulás büntetné nyilvánítását. Ehhez nyújtott ideológiai támaszt a Nemzetközi Börtönügyi Kongresszus 1895-ben megfogalmazott ajánlása: "A koldusok és a csavargók körében meg kell különböztetni: a) a rokkantakat és a betegségre szorulókat, b) az alkalmi csavargókat, c) a hivatásos csavargókat és koldusokat." Az utóbbi csoporttal szemben szigorú megtorlást ajánlott a határozat, annak érdekében, hogy ezzel a káros életmóddal egyszer s

mindenkorra leszámoljanak. Az ajánlás szerint a hivatásos csavargókat és koldusokat bírósági ítélet alapján munkatelepeken, dologházakban kellene elhelyezni. A hosszú, de relatíve határozatlan tartamú munkakényszernek akkor lehetne véget vetni, ha a javulás jelei megmutatkoznak, vagy ha a fogvatartott bizonyos idő eltelte után már a rokkant vagy a betegségre szoruló koldusok, csavargók osztályába sorolható. A munkatelepeken, a dologházakban egyébként az ajánlás szerint "a munka nem csupán megtorlási eszköznek tekinthető, hanem a társadalomba való visszailleszkedés lehetőségének is."⁴⁸

Belgiumban - már e nemzetközi fórumon megszövegezett ajánlást megelőzően - 1891-ben szabályozták a csavargók és a koldusok elleni társadalmi védekezést. Az igazságügyi minisztérium felállította az ország első szegénykataszterét, három kategóriába sorolva lajstromba vette a szegényeket. Az elsőbe tartoztak a 18 éven felüli hivatásos vagy veszélyes csavargók és koldusok, akiket bírósági vagy békebírói döntés alapján 2-től 7 évig terjedő, határozatlan időtartamú büntetésként koldustelepekre helyeztek el. A koldustelepeken szigorú életrend és munkáltatás dominált. A második csoportba a "szerencsétlen" koldusokat és csavargókat sorolták, akiket békebírói döntés alapján ún. menedékházakba utaltak. Itt addig maradhattak, amíg sorsuk jobbra fordult, akit viszont akarata ellenére utaltak be, azt egy év múlva szabadon kellett bocsátani. A harmadik kategóriába tartozó, 18 évnél fiatalabb csavargókat és koldusokat 21. életévük betöltéséig javító iskolákban helyezték el. Az intézeti elhelyezés általában hat hónapig tartott, ezután nevelésre ipari iskolákba kerültek vagy megbízható családok gondozására bízták őket.⁴⁹

Hasonló törvényeket hozott a századfordulón majdnem minden európai ország, egyetértve abban, hogy a csavargás, a koldulás - sok helyen még a

munkanélküliség, illetve a munkakerülés is - részben vagy egészében büntetőpolitikai probléma. A jogszabályok sorozatából kitűnik az 1910-ben Norvégiában hozott törvény. Ez a korábban alkotott jogszabályokkal ellentétben bírói mérlegelés hatáskörébe utalta annak eldöntését, hogy adott esetben büntetést, vagy biztonsági intézkedést helyes-e alkalmazni: "A dologkerülő csavargókat, ha azok a felajánlott munkahelyet nem fogadják el, a bíróság 3 havi fogházzal, vagy másfél évi dologházzal büntetheti. Visszaesés esetén a büntetés 3 évi fogház vagy határozatlan tartamú kényszerdologházba utalás."⁵⁰ A törvény a büntetésként megfogalmazott munkakényszer alkalmazását függővé tette attól, hogy a büntető eljárást megelőzően felajánlott munkahelyet a vádlott nem fogadta el. Szemlélete példa nélkül áll a korabeli jogalkotásban, hiszen a büntető szankció alkalmazását kötelezően meg kellett előznie olyan államigazgatási, szociálpolitikai aktusnak, amelyben munkahelyet ajánlanak a "dologkerülő csavargóknak". Ez azt jelentette, hogy tömeges munkanélküliség esetén, ha munkahely nem állt rendelkezésre, a büntető szankció alkalmazására sem kerülhetett sor. Ezt az előzetes intézkedést nem kellett megtenni az olyan személyekkel szemben, akik visszaesőként álltak a bíróság előtt.

A közveszélyes ember másik csoportjával, a veszélyes visszaesőkkel kapcsolatban is igen hamar megindult a jogalkotás az európai országokban. Ők azok, akik folyamatosan tisztességtelen életmódot folytatva bűncselekmények elkövetésével tartják el magukat vagy az ismétlődő bűncselekmények életmódjuk részévé vált. Az elkövetőknek ezt a körét a Prevention of Crime Bill parlamenti bemutatása során 1908-ban, Gladstone igazságügyi miniszter a következőképpen jellemezte: "A megrögzött bűnöző két előfordulási formája ismeretes. Az egyik a szokásszerű bűnöző, aki környezeti körülményei, fizikai létbizonyta-

lansága, vagy pszichés elégtelensége miatt kerül inkább a bűnelkövetés útjára, mint aktív, folyamatos bűnelkövetési szándéka miatt. ... A hivatásos bűnöző a másik csoport, aki objektív gondolkodású, felelősségvállalásra alkalmas, gyakran jól képzett, aki szándékosan keresi a bűnelkövetésre nyíló alkalmat, aki ismeri az összes fontos fogást, aki tudatosan választja magának ezt az életformát és manőverezik azon. Elsősorban ez utóbbi csoport számára hoztuk létre e törvényjavaslatot."⁵¹ Ez a szándék tiszteletreméltó és igazságos szemléletet tükrözött, az azonban előre látható volt, hogy a megrögzött bűnözők többsége inkább a szerencsétlen, mint a gonosz szokásszerű elkövetőkből kerül ki. A visszaesők körében ugyanis ők vannak mindig többségben. A másik réteg ugyanis sokkal rafináltabb és kifinomultabb annál, hogy könnyedén rendőrkézzre kerülhetne. Számukra a bűnelkövetés jól megtervezett kockázat, amelyben kevés reális esély van a büntetésre. Az említett angol törvény azonban - a fenti elvi különbségtétel ellenére - minden olyan elkövetővel szemben lehetővé tette a határozatlan tartalmú elítélést, akit büntett miatt fegyházra ítélt a bíróság és egyúttal megrögzött büntettesé minősített. A határozatlan tartalmú elítélésre (preventive detention) a kiszabott fegyházbüntetés kiállása után kerülhetett sor. Maximális tartama 10 év volt, de nem lehetett rövidebb, mint 5 év. (Egyébként csak abban az esetben lehetett a vádlottat megrögzött büntettesnek minősíteni, ha az esküdtek a bizonyítás felvétele után úgy találták, hogy büntett miatt korábban legalább háromszor részesült büntetésben és folytonosan tisztességtelen, bűnös életmódot folytatott, vagy ha már valamely megelőző elítélése alkalmából megrögzött bűnözőnek nyilvánították és biztonsági őrizetre ítélték.) Az elítélt 5 év után feltételesen szabadlábra helyezhető volt, ha megállapították, hogy számára a szabad élet körülményei között becsületes foglalkozást lehet biztosítani.⁵²

Az angol jogalkotásnak ez - a korra igen jellemző - terméke ugyanazt a büntetőfilozófiai ambivalenciát fejezte ki, mint az iszákosokkal és egyes országokban a munkakerülőkkel, csavargókkal, koldusokkal kapcsolatos büntetőfelelősségi intézményrendszer. A veszélyes visszaesőkre vonatkozó jogkövetkezmény a korabeli átlagnál sokkal súlyosabb volt, hiszen a letöltött szabadságvesztés biztonsági intézkedés címén akár újabb 10 évre történő elzárással volt kiegészíthető. Ismerve a korabeli büntetésvégrehajtás körülményeit, még a legfejlettebb ipari országokban is alig lehetett számítani arra, hogy eredményes nevelési program után a megrögzött bűnözők reszocializációja bekövetkezik és az érintettek a börtönben hozzászoknak a rendszeres munkához. Sokkal inkább arra volt jó ez a biztonsági intézkedéssel megnyújtott büntetés, hogy az életkor előrehaladtával, a nyomorúságos börtönfeltételek között a szokásszerű bűnözőkből méginkább elesett, egyértelműen rokkant, munkára képtelen, szociális segélyektől függő állampolgár váljon. A hivatásos bűnözőknél pedig legfeljebb azt érhetette el, hogy azok - szembesülve eddigi életmódjuk sikertelenségével - szellemileg és fizikailag leépülve a szokásszerű bűnelkövetők közé süllyedjenek. Miután a veszélyes visszaesőkkel szemben kialakított büntetési rendszer célja bevallottan az ártalmatlanná tétel volt, így az intézmények működését legalábbis célirányosnak lehet minősíteni. Ezzel az elkövetői körrel szemben már fel sem merült a nevelés, a megjavítás gondolata vagy illúziója, így feltételes szabadlábra helyezésüket sem ettől tették függővé, hanem attól, hogy sikerül-e munkahelyet találni számukra a szabad élet körülményei között. Ez egyébként, az 1930-as évek felé közeledve, egyre reménytelenebb vállalkozásnak tűnt. Az angol törvény kritikáját egyébként maga a joggyakorlat

produkálta, amely erősen tartózkodott e jogintézmény alkalmazásától. 1932-ig Angliában évenként átlagosan mindössze negyven visszaesőt minősítettek a bíróságok veszélyes vagy megrögzött bűnözőnek. 1932-ben ennek az anomáliának a vizsgálatát egy parlamenti bizottságra bízta. A bizottság megállapította, hogy a bíróságok részben a bonyolult eljárási feltételek miatt tartózkodtak e törvényhely gyakoribb alkalmazásától, részben pedig azért, mert nem látták értelmét a dupla büntetés kiszabásának. A kétféle szankció - a büntetés és a biztonsági intézkedés - formailag ugyan eltért egymástól, de a végrehajtás lényegi feltételeit tekintve nem volt különbség. A valódi ok azonban megbújta az előbbi, inkább jogdogmatikainak számító érvek mögött. Erről így szólt a bizottság jelentése: "A megrögzött bűnözők túlnyomó többsége egyáltalán soha nem követett el valóban súlyosnak minősíthető bűntettet. Cselekményeik túlnyomó többsége alapvető életszükségleteiket kielégítő, kisebb súlyú lopás és más vagyon elleni bűncselekmény, és az ilyen típusú elkövetőkkel szemben pillanatnyilag nincs jobb megoldás, mint az egy-egy alkalommal kiszabott, a cselekménnyel nagyjából arányos, rövid tartamú szabadságvesztés."⁵³

E kicsit hosszadalmasnak tűnő jogpolitikai fejtegetés - úgy érzem - sok, máig érvényes tanulságot tartalmaz. Mindenekelőtt azt, hogy a legalapvetőbb összefüggések feltárására irányuló társadalomtudományi kutatások eredményei, szemlélete csak több áttételen keresztül képes utat törni a hivatalos politikában. E folyamatba újabb, "alkalmazott társadalomtudományi" közvetítők iktatódnak, akik a "kemény" tudományos eredményekből végül is a politika számára hasznosítható megoldási formákat, ajánlásokat fogalmaznak meg a korabeli értékrendnek és a hatalmi elvárásoknak megfelelően. Így válhatott annak idején a nagy és hirtelen bekövetkezett társadalmi változások törésvoná-

la mentén létrejött új típusú szegénység mint társadalmi probléma a büntetőfelelősség és a szociálpolitika határterületévé. E folyamat eredményeként alakult ki az a helyzet, hogy a hatalom politikai és gazdasági lehetőségének mindig megfelelő módon és mértékben labdázhatott a két szféra között azzal, hogy kit és milyen mértékben nyilvánított potenciálisan társadalomra veszélyes személynek - mint munkakerülőt, koldust, csavargót vagy bűnismétlővé vált, szükségből bűnözőt - és kit tartott "érdemesnek" arra, hogy megélhetésében, előrejutásában támogassa vagy fizikai létéhez való jogának érvényesülését segítse. Az, hogy a modern szegénység kérdéséből mennyit "kezel" a büntetőjog és mennyit a szociálpolitika, igen sok tényező együttes és egymásra kölcsönösen ható folyamatának eredménye. Ezek közül a legfontosabbak a következők: a hatalom stabilitás-tudata, biztonságérzete, a tömegek - főleg a mértékadó rétegek - toleranciája, szolidaritása, a rendelkezésre álló anyagi eszközök (de csak az előbbi két tényezőnek alárendelve és soha nem abszolút értelemben), végül, de nem utolsó sorban a folyamatosan átértékelődő minősítéssel illetett szegények tömege, látható társadalmi jelenléte. Az már a "tudománydiplomáciai" képességeken múlik, hogy e sokegyütthetős rendszerben ki, hogyan és milyen megoldási formákkal ajánlja fel elképzeléseit. Eközben azonban a tudomány-politikusnak gondolnia kell mindig arra is, hogy a hivatalos, esetleg jogszabályi rangra emelt tudományos következtetések csak diszpozícióul szolgálnak a napi gyakorlat, a megvalósulás számára. A transzformációs folyamatnak ebben az utolsó fázisában a legtisztább politikai hitvallással megfogalmazott elképzelések is megbukhatnak, eltorzulva érvényesülhetnek a hagyományos értékeken alapuló ellenállás közegében, a megfelelően képzett szakemberek hiánya vagy a változásra képtelen,

bürokratikus intézmények merevsége miatt. E folyamatok ismeretében jelenthető ki az, hogy az alapösszefüggéseket, a tövényszerűségeket feltáró Quetelet, Marx, Engels és Durkheim messze meghaladta korát, hosszú távra helyes diagnózist készítve az alapvető társadalmi ellentmondásokról. A konfliktusok feloldására vagy éppen forradalmi bevezetésére vonatkozó tételeik azonban megjelenésükkel egyidőben vagy elenyésztek, vagy elképzeléseiktől teljesen idegen módon valósultak meg. A további folyamatban, a "transzformációban" szerepet vállaló tudósok - Liszt, van Hammel, Prins - sem vádolhatók konformizmussal, a hatalom teljes kiszolgálásával. Nem marasztalhatók el azért, mert hittek a fennálló társadalmi rend életképességében és hasznosítani szándékoztak a tudomány helyesnek vélt tételeit. Az, hogy a polgári forradalom legnagyobb vívmányai között számontartott törvény előtti egyenlőség eszméje a gyakorlatban egyenlőtlenségbe torkollott, nagyon hamar felismert realitás volt. Amint hogy annak kimondása is, hogy az egyenlőtlenekkel egyenlő módon elbánni a legnagyobb igazságtalanság. Ebből következett a tetterányos felelősségi elvek szigorú és merev, de a jogbiztonság szempontjából garanciális szabályainak megbontása a veszélyes személyekkel szemben, akik ettől kezdve védtelen kiszolgáltatottjaivá váltak a büntető igazságszolgáltatásnak. Így válhatott mások mellett büntethetővé a "vétkes" szegény és a szükségből fakadó krónikus bűnöző is. Juthattak volna az említett jogtudósok már következtetésre is? Talán igen. A szegénység iránti tolerancia teljes hiányával jellemezhető társadalmi közeg azonban ekkor még minden más megoldást elutasított volna. Ezért hihették azt a közvetítő iskola képviselői, hogy korukhoz képest humanista eszméket sugallnak akkor, amikor javaslatot tettek a társadalom védelme érdekében a javítható megjavítására, a

javíthatatlan ártalmatlanná tételére. Mindezt a feudális - főleg fizikai - büntetést alkalmazó rendszerhez képest elviselhetőbb büntetésvégrehajtási feltételek között, egészséges, tiszta börtönök megteremtésével kívántak elérni, amelyekben a munkára nevelés kényszermunkaként valósul meg.⁵⁴ Felismerték ugyanakkor saját lehetőségeik és a büntetőpolitika korlátait is. A büntető felelősség revonás rendszerét csak az individuális megnyilvánulások elleni fellépés eszközének tartották, és mint ilyet alkalmatlanná nyilvánították a társadalmi viszonyok átformálására. Hittek az egyenlőtlenségekből fakadó bűnözés kezelhetőségében, a legáltalánosabb értelemben vett megelőzés lehetőségeit azonban a büntetőpolitika tartományainak határain kívül jelölték meg. "Ha a munkáslakásokat alakítjuk át - írta Liszt -, ha az adóterhek igazságos elosztását hozzuk be, ha a munkanapot óraszámra mérjük, ha a munkásosztályok művelődéséről gondoskodunk, ha az egyes állampolgárok gondolkodásmódját fejlesztjük és ekképpen a bűncselekmények számát apasztani igyekszünk, akkor nemcsak társadalmi politikát űzünk, de mint büntető politikusok, a mi hatáskörünkbe utalt szűkebb működési tér határait is átléptük."⁵⁵

Az európai fejlődés e korszakát, az első világháború utáni gazdasági, politikai válságfolyamatokat a fasiszmus zárta le. A fasiszta diktaturának nem volt szüksége a társadalmi ellentmondásokat elemző kemény társadalomtudományokra, nem tartotta kívánatosnak, sőt egyenesen tiltotta azokat a kutatásokat, amelyek esetleg társadalomkritikai szembesítésre kényszerítenék. A polgári társadalom klasszikus elveit, intézményeit - közöttük a garanciális értékű büntetőjogi elveket is -, nagyjából érintetlenül hagyta, ezzel teremtve magának jogfolytonosságot és legitimitást. A klasszikus elvekkel ellentétes

politikai diktatúra gyakorlata köztudottan a polgári intézmények, így a parlament és a bíróságok megkerülésével, a törvénytől alacsonyabb rangú jogszabályok hatálybalépésével alakulhatott ki. A népiértést közönséges államigazgatási aktusok szentesítették, amelyet a "hétköznapi fasizmus" demagógiája hitelesített.

2. A bűnös szegények helyzete a polgári Magyarországon

A jeles korai bölcselők sokszor úgy találtak rá a később tudományosan igazolt nagy igazságokra, hogy nem veszték el a bizonyítás útvesztőiben. Morus Tamás egyik tétele például olyan egyszerűen megfogalmazott törvényszerűség, amely bármely társadalomban érvényes lehetne. A gazdasági viszonyok és a jó erkölcsök kapcsolatáról ezt írta az angol teológus 1516-ban: "Ha az állam a társadalmi rend veszedelmes elemeiből hasznos, tisztességes polgárokat akar nevelni, elsősorban is azokat a gazdasági viszonyokat kell megszüntetnie, amelyeknek az egyének az áldozatai."⁵⁶

A mai értelemben vett tudományos kutatások nélkül, a fejlett világ eseményeit követő humán műveltségre és a reformkori eszmékre támaszkodva a magyar bölcselők és politikusok az 1830-40-es években a Moruséhoz hasonló következtetésre jutottak. Olyan társadalompolitikai intézkedéseket javasoltak, amelyek messze meghaladták saját koruk lehetőségeit és pótolták a hazai társadalomtudományok viszonylagos lemaradását is. Műveiket lapozva sokszor úgy érzem, nekünk, huszadik századi kutatóknak már alig maradt felfedezni valónk.

Az idő tájt, amikor Bölöni Farkas Sándor az Egyesült Államokat járta és elragadtatással fogalmazta feljegyzéseit az ottani fegyintézetekben meghonosított erkölcsnemesítő eljárásokról⁵⁷, Deák Ferenc 26 éves ügyvéd Zalaegerszezen egy rablóbanda tárgyalásán tartott védőbeszédében többek között a következőket mondta: "Mert azon jobb nevelésű kimívelt ember, ki embertársát orozva meggyilkolja, csakugyan méltóbb a halálra, mint a barmok között, minden oktatás nélkül, durván felnőtt, vad indulatú pásztorlegény, ki korosabb társai által elcsábítva rablásnak indul és rablás közben a maga vagyonát ellenállással védelmező utast agyonsújtja."⁵⁸ E megállapítás elméleti felismerésnek is felfogható a reformkori Magyarországon, ahol a szegénység a nagy tömegek számára még velük született és megváltoztathatatlanul tűnő állapotot jelentett.

Néhány évvel később Eötvös József a szükségből fakadó bünt a büntetési reformeszmé szemszögéből vizsgálta: "Minden gonosztettnek kutfeje - írta - a szükség, a munkátlanság, s bizonyos hibás meggyőződés, mely a gonosztevő vétkét nem annyira undoknak, mint következései végett kívánatosnak festi. Már kérdem, tömlöceinek a vétek okait gyengítik-e, vagy nem erősítik inkább? A kiszabadult rab nem vetődik-e vissza a társaság körébe, mint koldus, anélkül, hogy élelemről csak az első napokban is gondoskodva volna, a legnagyobb, legkínosabb szükség között, kitéve ezer csábításnak, melyek őt, ha ellent nem áll, ugyanoda vezetik, honnan alig szabadult?" Eötvös nemcsak a korabeli büntetési állapotokat bírálta, nemcsak a kínzáson alapuló büntetések értelmetlenségét és tarthatatlanságát mondta ki, hanem felhívta a figyelmet arra is, hogy maguk a büntető intézetek játszanak komoly szerepet a bűnözés reprodukciójában. "Mert vajon a rab nem marad-e polgártársunk?" - tette fel az előbbi-

nél is fontosabb kérdést a politikus-jogtudós, majd Beccaria klasszikus tételére emlékeztető érveléssel azt válaszolta: "Nem marad é polgára azon hazának, melynek törvényei őt sújtják, de csak amennyire vétkezett, midőn azokat megszegé, egyébként az ő, valamint mindenki védelmére létező, s nem tartozunk é törvényeink védelmét fenntartani még annak is, ki azokat megbántá."⁵⁹

Eötvös a reformkor küszöbén, a hűbéri társadalom béklyóiban vergődő Magyarországon lényegében a törvény előtti egyenlőséget, annak garanciáit és a tetterányos felelősség forradalminak számító elvét fogalmazta meg. Felismerte, hogy a törvényeknek, a büntetésnek a társadalom erkölcsi állapotára is tekintettel kell lennie. Mindezek mellett a korabeli értékválságos helyzetről is képet rajzolt: "Nálunk - írta -, hol a kézi munka oly keresett, hogy éptagú élelem nélkül csak önakaratából maradhat, a legtöbb birtok elleni bántásoknak oka nem a szegénység, hanem az ugynevezett betyárság, a tolvaj a legtöbb előtt nem az, ki alávaló módon más birtokához nyúl, ő sokaknak bátor férfiú, ki az egész világ üldözéseit ügyessége által kikerüli, vagy azoknak ellent áll, mintegy regényes nimbusz veszi körül személyét, s ha csakugyan szánás és részvétel nem követi őt tömlöcébe, legalább bizonyára nem azon gyűlölés, nem azon megvetés, melyekkel más nemzetek a tolvaj iránt viseltetnek." Ezért - folytatja - "nálunk első kötelessége büntető törvényeinknek a gonosztevő depopularizálása. ... Jól tudom, hogy erre a leghathatósabb, talán az egyetlen mód a nevelés, de meg vagyok győződve egyszersmind arról is, hogy a büntetés módja, ha nem oly hatalmas, legalább bizonyára nem haszontalan eszközzé válhat."⁶⁰

Eötvös a fogházjavításról szóló tanulmányában átfogóan elemezte Bentham és Howard börtön-filozófiáját és a saját korában a leghalandóbbnak tekintett Egyesült Államok-beli büntetési rendszert, majd állást foglalt amellett, hogy

a fizikai büntetések helyét Magyarországon is fel kell váltania a szabadságvesztésnek, amelyben az emberformálás legfontosabb eszköze a folyamatos és bérezett munkáltatás. A büntetésvégrehajtás belső feltételeinek megteremtésénél azonban mértéktartásra intett: "... hogy a rabok tartása jobb ne legyen annál, mellyet a legszegényebb napszámos munkájával megkereshet".⁶¹ Az igényekben megfogalmazott fejlett büntetésvégrehajtást egyébként Eötvös már akkor sem tudta elképzelni utógondozás nélkül. Véleményem szerint - írta - ott, hol a kiszabadult rabok pártolására és felvigyázására különös társaságok nem léteznek, a legjobb még az, ha a rabok szerzett pénze, csak minek utána már születése helyére ért, adatik által, sőt még ott sem egyszerre, hónaponként kisebb részletekben, mi által a szabadult még egy ideig felvigyázat alatt marad, mely ránézve annyival hasznosabb, mert nem oly megalázó, mint más ... politikai felvigyázat."⁶²

Balla Károly - Pest megyei kapitány, több megyének táblabírája s a Magyar Tudós Társaság levelező tagja - nem tartozott a kor legtöbbet idézett gondolkodói közé, felismerései, javaslatai azonban messze megelőzték az akkori Közép-Európában uralkodó eszméket. 1841-ben írott munkájában több mint fél évszázaddal a tényleges törvény megszületése előtt megfogalmazott egy csavargásról szóló jogszabály-tervezetet. "Minden polgár - írta - tartozik szükséges élelemről kitelhető erejéhez képest törvényes módon gondoskodni, különben a társulatot folytonosan fenyegetné törvénszegéssel, minthogy a szükség törvényt ront. Ennélfogva minden polgár megsérti a társulatot, ki elhenyéli az időt, a társulatnak pedig nem joga, hanem kötelessége támad, hogy az ily fenyegetésektől hasznos tagjait megóvja és biztosítsa; mi csak úgy történhetik, ha azokat munkára szorítja, kik hereként akarnak a társulat

szerzeményéből elősködni." Ezért szerinte minden megyének kötelessége lenne közbéres néven összeírni a henyélőit, akik elhelyezésére dologházakat kellene felállítani. A közbéresek napközben közmunkákat végeznének és éjszakára kerülnének a dologházakba. Munkájukért fizetség járna, amelyet szabadulásuk után kaphatnának kézhez. Akkor lennének szabadon bocsáthatók, ha szorgalmukkal ezt kiérdemelték és "rendőri felvigyázást" mellett önálló munkavállalásra alkalmasnak látszanak.⁶³

Balla csavargásról szóló jogszabály-tervezet⁶ tulajdonképpen bűnmegelőzési intézkedésként is felfogható. Bebizonyította ugyanis, hogy a korabeli bűnözők többsége szükségből lett tolvaj. Kimutatta, hogy a termés minősége befolyásolja az elítéltek számának alakulását, mivel rossz termés esetén a tolvajok száma meghatározódott. Ha annak a tömegnek, amely a tömlöcöket tölti meg tolvajlásért, munkakényszert biztosítana a társadalom, akkor Balla véleménye szerint hatékonyan védekezne a vagyon elleni bűnözés ellen.⁶⁴

Mai terminológiával élve Balla kidolgozta a bűnözés megelőzésének hosszú távú társadalmi programját is. Véleménye szerint ugyanis a társadalom kötelessége az alapvető emberi szükségletek kielégítése: "Embert, ki kenyeret és ruhát kíván, sőt követel az erkölcsi mondásokkal ki nem elégíthetünk, kinek szükség a mestere, iskolai tanítók által el nem ámíttathatunk; ki nyomorúsággal küzd, a szabadság még maga is öldöklő fegyver; embert kit szükség ragad, a bűntől sem isteni, sem emberi törvények által fel nem tartóztathatunk, mert a szükség törvényt ront."⁶⁵ A korabeli szegénység okát Balla abban jelölte meg, hogy a lakosság túlnyomó többsége mezőgazdaságból él, következésképpen az év nagyobbik részében nem dolgozik. Így nemcsak a megélhetése okoz gondot, hanem elveszíti érzékét és gyakorlatát a rendszer⁶erőkifejtést jelentő munkához is.

Balla azt javasolta, hogy oktassák ingyenesen kézműipari tevékenységre a köznépet, mégpedig úgy, hogy lehetőleg mindenkinek több mestersége legyen, ezek közül ugyanis valamelyik mindig megélhetést nyújthatna. Véleménye szerint a börtönbeli nevelés alapja is az arányosan megfizetett munka lenne; a munkával szerzett tőke hozzájárulna az újabb bűncselekmény elkerüléséhez. A munkáltatás eredményeként kialakult jótulajdonságokat aztán vallási neveléssel lehetne megerősíteni.⁶⁶

Ha meggondoljuk, hogy Balla javaslatai az igen halandónak minősített 1843-as büntető törvénytervezet elkészítése előtt két évvel láttak napvilágot, akkor különösen szembetűnő azok jogdogmatikai korszerűsége és szociális érzékenysége. A megélhetés általános gondjai a korabeli politikusok és tudósok számára egyértelművé tették a nyomor és a bűnözés összefonódását. A 15 ezer tömlöcben tartott rab kilátástalan helyzete, a fegyintézetek embertelen körülményei olyan kihívó társadalmi problémát jelentettek, hogy bizonyos büntetőpolitikai követelések az általános társadalmi reformok szintjére emelkedtek, illetve azok részesévé váltak. Igaz, hogy az idézett tételek csak fél évszázaddal később nyertek tudományos megerősítést, akkor is csak részben, megfogalmazásuk azonban jelentősen hozzájárult a tudomány fejlődéséhez és az intézményesített megoldások kialakításához.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc, majd az azt követő történelmi periódus nem kedvezett a szegénykérdés megoldásának, hiszen a nemzeti függetlenség ügye minden más társadalmi problémát megelőzött. A feudális kötöttségek jogi feloldásának társadalmi programjában is csak mögöttesen jelent meg a nagy tömegek nyomorúságának gondja.

A szegénység társadalmi problémaként az 1867-es kiegyezést követő nagy gazdasági fejlődés nyomán merült fel újra. E probléma bővebb elemzése előtt vessünk egy pillantást a korabeli társadalmi átalakulása méreteire és jellemzőire. Hanák Péter adatai szerint "1869 és 1910 között a lakosság háromnegyedéről kétharmad alá (64 %) csökkent a mezőgazdaságból élők aránya, míg az ipari-kereskedelmi népességé egytizedről közel egynegyedre (23,3 %) növekedett. A közalkalmazottak és szabadfoglalkozású értelmiségiek aránya 3,3 %-ot, a házi cselédek és alkalmi munkások 6 %-ot tettek ki." Végül is - írja - "kitűnik, hogy a nagybirtokosok és nagytőkések szám szerint elenyésző felső rétege alatt nagytömegű parasztság, viszonylag kis létszámú polgári középrétegek, még vékonyabb értelmiség, alattuk pedig 9 millió proletár - ezen belül a városi munkásságot háromszorosan meghaladó agrárproletariátus - helyezkedett el."⁶⁷ A társadalmi átalakulás eredményeként rövid idő alatt nagymértékben növekedett a városi lakosság létszáma. Az általános és kötelező népoktatás bevezetésével 1870. évi 69 %-ról, 1913-ra 33 %-ra csökkent az analfabéták aránya. Ezek után felmerül a kérdés, hogy a Hanák által 9 millióban megjelölt proletár milyen fajta szegénységet jelentett.

Ferge Zsuzsa számításai szerint - amelyek mindenekelőtt Keleti Károly adataira támaszkodnak - a kiegyezés körüli időszakban a keresők kétharmada tekinthető szegénynek, míg az 1910-es években 50-52 %-a, Ferge a korszak tanulmányozása során a szegények arányának jelentős mértékű csökkenését több okra vezeti vissza. Mindenekelőtt a munkásmozgalom korai kialakulására, amelynek következtében a nem mezőgazdasági munkásság bizonyos szociális védettséget élvezett. Más országokban, így például Angliában a munkásmozgalmi tevékenység a kapitalizmust mintegy száz éves késéssel követte, míg nálunk a

jócskán megkésett kapitalista fejlődés kísérőjelensége volt. Ez többek között annak tulajdonítható, hogy a gyáripari szakmunkások jelentős hányada szervezett munkásként idegen - cseh, német - területről vándorolt be. Emellett jelentősen csökkentette a nyomorgók hazai arányát az a közel másfél millió szegényparaszt, aki a nélkülözés elől Amerikába menekült.⁶⁸

Mindebből az következik, hogy egy arányaiban csökkenő, de mérteteit tekintve igen jelentős tömeget érintő szegénység jellemezte a századforduló magyar társadalmát. Az érdekes az, hogy e számarányát tekintve csökkenő szegénység körül alakult ki egy eddig soha nem tapasztalt tudományos és politikai érdeklődés. A jelenség magyarázatát a kortársak közül talán legátfogóbban Földes Béla próbálta megadni. Szerinte a gazdagodással az abszolút szegénység megszűnt és előtérbe került a viszonylagos szegénység, amely a gazdagság egyenlőtlen megoszlásának következménye. "Ily társadalomban - írta - a szegénység mások gazdagsága mellett tanyázik, sőt a szegénység és a gazdagság között bizonyos okozati összefüggés létezik." Ez sokkal látványosabb ellentéteket szül, mint korábban. "Az emberek egyenlőségének tana nem zavarta azelőtt a kedélyeket, ma e tant úgy magyarázzák, hogy mindenkinek egyenlő joga van az élet által nyújtott élvezetekhez. Látjuk ebből, hogy a szegénység minősége megváltozott, és habár a legszegényebb ember is több élvezetben, előnyben részesülhet, mint régebben volt." A szegénység helyzete ugyanakkor szerinte bizonyos vonatkozásokban rosszabbodott, munkájuk nehezebb lett, családi életük kietlenebb, kilátásaik a jövőre nézve vigasztalanabbak.⁶⁹

Az ellentmondásos társadalmi fejlődés során kialakult új típusú szegénység részletes jellemzése is a korabeli társadalomtudósoknak köszönhető. Megjelenítették például a városi fejlődés árnyékában kialakult nyomort. A

városiasodás tanulmányozása során regisztrálták ugyan, hogy itt lényegesen nagyobb az írni-olvasni tudók aránya, szervezettebb az élet, de jól látták, hogy itt él a legtöbb foglalkozás nélküli, alamizsnából élő szegény. Míg a foglalkozás nélküliek országos aránya az 1881-es népszámlálási adatok szerint 21,26% volt, addig a 14 éven felüli városiak körében 29%. Ekkor egyébként az ország lakosságának 15,6%-a élt városokban.⁷⁰ Más, későbbi adatok is a városi nyomor markáns vonásait mutatják. Pikler J. Gyula az 1911-es fővárosi lakás-számlálásnál úgy találta, hogy az itt lakók háromnegyed része teljesen vagyon-talan.⁷¹

A vizsgálatokat végzők nyugati elődeikhez hasonlóan egyetértettek abban, hogy bármilyen tömeges társadalmi felemelkedés előfeltétele a népesség iskolai végzettségének növelése. Kunfi adatai szerint a népoktatási törvény bevezetése után negyven évvel 1.2 millió iskolaköteles, de iskolába nem járó gyermek terhelte a "magyar kultúra főkönyvét".⁷² A szegénység és a perspektívatlanság összekapcsolódását ennél jobban talán egyetlen adat sem jellemezhet-
te.

Felismerték azt is, hogy a tömeges szegénység veszélyesnek bizonyulhat a társadalomra. Erre elsőként ugyancsak Földes Béla figyelmeztetett: "A szegénység fizikai romlást idéz elő, satnya nemzedékeket, betegségeket, nagy halálozást; a szegénység erkölcsi romlást idéz elő, egyik fő oka a bűnnek, a prostitúciónak; a szegénység szellemi romlást, társadalmi süllyedést, sőt még politikai bajokat is okoz. A szegénység következményei nemcsak egyéni, hanem társadalmiak is" - vonta le a következtetést, majd azt is megállapította, hogy kevesebb bajt okoz az a szegénység, amely a fejletlen társadalmi és természeti viszonyok következménye, mint az, amely a magas kultúra és a gazdaság mellett, annak kísérőjelenségeként jött létre.⁷³

Ami a társadalom morális állapotát illeti, Földes Béla vészjelzéseinek minden reális alapja megvolt. Igen nagy ütemben bomlottak a tradicionális kis-közösségek, nőtt az alkoholizmus, az öngyilkosság és az elmebetegség, mindez főleg városi körülmények között. 1881-1908 között az ezer házasságra eső válások száma az országban több mint ötszörösére nőtt, a fővárosban pedig majdnem tízszeresére.⁷⁴ A bűnözés növekedése szintén a fejlődés negatív kísérőjelenségei közé tartozott. Az emelkedés pontos mértékéről azonban nehéz képet alkotni, hiszen a hivatalos statisztikai adatszolgáltatás csak 1872-ben indult meg, a korábbi helyzetről tehát átfogó kép nem alkotható. Nehéz a későbbi időszak mérlegének elkészítése is, hiszen az adatszolgáltatás kezdeti hiányosságai miatt az adatok évről-évre eltérő rendszerben jelentek meg. Hiteles bizonyítékok vannak azonban arra, hogy a bűnözés más deviáns viselkedési formákkal együtt növekedett és ez felkészületlenül érte a társadalmat. Tóth Lőrinc bíró például arról számolt be, hogy a fegyintézetek 1886-ban oly mértékben váltak túlzásfolttá, hogy 2222 fegyencet nem tudtak fegyházban elhelyezni, ezért büntetésüket fogházban foganatosították.⁷⁵ Földes Béla szerint 1873 és 1879 között a jogerősen elítéltek száma 15%-kal emelkedett, s ez évenként 3%-os növekedést jelentett.⁷⁶ Irk Albert írta, hogy a fővárosban 1900-1908 között közel 37%-kal emelkedett a felderített bűncselekmények száma, és leginkább a vagyon elleni bűncselekmények száma növekedett.⁷⁷

A bűnözés emelkedése mindenekelőtt az új típusú szegénységgel függött össze és a vagyon elleni bűncselekmények szaporodásában nyilvánult meg. Az elemzések szerint a vagyon elleni bűncselekmények jelentős többsége az alapvető emberi szükségletek kielégítésére irányult. Tóth Lőrinc megjelent felmérése szerint például a vagyon elleni bűncselekmények miatt szabadság-

vesztésre ítélt fegyvencek 90%-a teljesen vagyontalan volt, többségük foglalkozás nélküli vagy napszámos, cseléd.⁷⁸ Földes Béla is a nélkülözés és a nyomor következtében kialakult szükséghelyzeteknek tulajdonította a vagyon elleni támadások szaporodását. Számadatokkal bizonyította, hogy az ország legkevésbé sűrűn lakott területén, a keleti országrészben a legnagyobb az elítélések aránya. Ott terjedt tehát a bűnözés, ahol a lakosság a legszegényebb, a természeti viszonyok rosszak és a megélhetés nehezen biztosítható. Az ország sűrűn lakott, kedvezőbb adottságú nyugati részén az elítélések aránya az előbbinél 30%-kal kisebb volt. Földes azonban nem elégedett meg a szegénység és a bűnözés egyszerű okozati kapcsolatának regisztrálásával, hanem bizonyítani igyekezett a két tényező igen közvetlen kapcsolatát is. Azt állította, hogy a gazdasági feltételek évről évre történő változása egészen egyértelműen tükröződik a bűnügyi adatokban. Különösen erősnek mutatkozott a gazdasági válság vagy a rossz termés hatása a vagyon elleni bűnözésre. Adatai szerint a rossz termést hozó évek után szinte automatikusan 12%-kal növekedett az elítéltek száma. Hangsúlyozta, hogy azokban az években, amikor az anyagi gondok halmozódnak, nemcsak a vagyon elleni bűnözés növekszik, hanem ugyanilyen ütemű emelkedés figyelhető meg az öngyilkosságok alakulásában is. Az élet elleni, az erőszakos bűncselekmények viszont az életszinvonal növekedése következtében szaporodtak, mégpedig a legprimitívebb néprétegek körében az alkoholfogyasztás emelkedésével egyenes arányban. Földes Béla szerint az anyagi gondok különösen akkor okoznak bűncselekményeket, amikor a régi szokások meginognak. "Korunk átmeneti stádiumot képez - írta -, és kétségtelen, hogy az új eszmék, új irányzatok által okozott súrlódásoknak nagy részük van a bűnözés alakulásában."⁷⁹

E fejtegetésekben nehéz fel nem fedezni Durkheim tudományos megközelítési módszereinek bizonyos elemeit, így például a gazdasági, földrajzi adottságok hatását a társadalmat zavaró, deviáns viselkedésekre vagy a társadalmi változások nyomán kialakult zavarok és a deviáns viselkedések növekedésének kapcsolatát. Földes ugyan - kortársaival ellentétben - nem vagy viszonylag keveset hivatkozik más szerzőkre, de nyugodtan feltételezhetjük, hogy a kor legmodernebb tudományos eredményeinek és módszereinek ismeretében vizsgálta a magyar viszonyokat, hiszen ismerhette például a francia nyelven ekkor már hozzáférhető első Durkheim tanulmányokat. (Durkheim munkái egyébként magyar nyelven első ízben 1905-ben és 1909-ben jelentek meg a Huszadik Század című folyóiratban, az öngyilkosságról szóló monográfiáját pedig 1917-ben publikálták.⁸⁰

Földes szerint "ha a társadalmi állapot olyan, hogy nagyjában mindenki becsületes munkával fenntartását biztosíthatja, hogy nagy^y vagyoni egyenlőtlenségek, fényűzés, a gazdagok élvhajhászata nem terjeszkednek sértőleg és kihívólag, hanem nemes tevékenységben a gazdagság magasabb társadalmi funkciót teljesít, akkor bizonyára ily társadalom erkölcsileg egészségesebb képet fog nyújtani." Földes a közeli jövőben megvalósítandó konkrét megoldást a szegénység csökkentésében látta. Ennek általa megfogalmazott elvei közül a legfontosabb az, hogy a szegénységen belül differenciálni kell az előidőzésében szerepet játszó okok és az előfordulási formák szerint. Segélyezéssel a szegénység okaira kell hatni, ezért a segély mellett munkát kell biztosítani. Minden segély csak átmeneti megoldás lehet, hiszen a felnőtt állampolgárnak alanyi joga van a munkához, mégpedig olyanhoz, amely rendszeres és biztos megélhetésül szolgál.⁸¹

Földes sürgető feladatnak tartotta a nyomor intézményesített csökkentését, míg fiatalabb kortársai - legalábbis egy ideig - bíztak bizonyos pozitív társadalmi automatizmusok működésében. Vámbéry Rusztem 1899-ben megjelent munkájából például még az optimizmus árad. "Csakhogy minden civilizációnak két stádiuma van - írta -, az első, melyben a találmányok, az újítások, a gazdasági jólétre vezető egyéni és kolektív mozgalmak nagy sokasága vegyes összevisszaságban árasztja el a világot, a második, melyben ez az ár elapad, s az általa felszínre hozott elemek összehangzóan szervezkednek. Az első stádiumra anyagi gazdagsága és összhangnélkülisége jellemző, ebben élünk mi, a második a kulturális elemek koherenciája által tűnik ki, s ennek példája az ókori közössége, a római köztársaság, melynek egyszerű elemei könnyen egybeolvadtak. Ha tehát az első stádiumban kétségtelen is a kriminalitás emelkedése, úgy a másodikban a vallás, tudomány, munka és közhatalom összhangja valószínűsítő koalíció a büntetendő cselekmények ellen, mint azt Tarde kimutatja."⁸²

Később Vámbéry eltávolodott ettől a társadalmi képtől és Liszt komplexebb társadalomszemléletéhez közeledett.⁸³ 1913-ban megjelent tankönyvéből például kiderül, hogy Vámbéry a Liszt által felállított többtényezős oksági rendszerből a társadalmi, gazdasági tényezőket tartotta fontosabbaknak. Erős vonzódást mutatott az un. szocialista kriminológusokhoz. "Ha a szocialista világfelfogás hívei között akadnak is - állapította meg -, akik azt hirdetik, hogy a ma uralkodó individualista társadalmi szervezetnek és a kapitalista rendnek része van a büntettek termelésében, ez nyilván nemcsak szocialista igazság. Aki a gazdasági tényező és a büntetett okozati kapcsolatát elismeri, nem zárkozhatik el attól sem, hogy a gazdasági tényező szerkezetében, a tőke és a munka helytelen viszonyában kutassa ennek az okozatosságnak a

mozgató erejét. Ha másrészt egyes szakemberek szerint a kollektivizmus büntetmentes paradicsomi állapotot teremtene, úgy ez csak azt bizonyítja, hogy erősebb bennük a politikai hit, mind a tudományos gondolkodás."⁸⁴ A szocialista beállítottságú kriminológusok közül Ferri, Menger, Felice művei foglalkoztatták leginkább. Semmi sem állt azonban távolabb tőle, mint a mutatós tételek mechanikus átvétele. Az említett szerzők felfogásának kritikája sem maradt tehát el. Míg a szocialista szerzők a szegénység és a bűnözés közvetlen oksági kapcsolatát hirdették, Vámbéry szerint a gazdasági viszonyok és a szegénység is csak sok közvetítő tényezőn keresztül befolyásolja a bűnözés (így a vagyon elleni bűnözés) alakulását. "Valószínűnek látszik - írta -, hogy a gazdasági tényezőknek hatása elsősorban nem is az állandó, bár egyenlőtlen vagyoneelosztás, mint inkább a gazdasági egyensúly változásai útján, különösen a válságokban nyilvánul. Termelési rendünk gyakran túltermeléssel jár, amely munkanélküliségnek válik forrásává, s ez viszont a gyengébb jellemeket a büntett, mint létfenntartási mód felé tereli. De a gazdasági helyzet még a vagyon elleni bűnözésnek sem egyetlen tényezője."⁸⁵

Vámbéry elemzése ugyan meg sem közelítette Quetelet, Engels vagy Durkheim fejtegetésének mélységét az új gazdasági helyzet következtében kialakult tömeges nyomor demoralizáló hatásáról, vizsgálati módja azonban sok szempontból komplexebb és dialektikusabb, mint a kriminológiát művelő kortársaké, akik sokszor megelégedtek a nyomor és a bűnözés statisztikai törvényszerűségének regisztrálásával. "Ha tehát a gazdasági tényező hatása éppen nem áll vitán felül - foglalta össze álláspontját - úgy jelentőségét azért sem tagadhatjuk, mert egyéb társadalmi tényezőknek gazdasági háttere is kézenfekvő."⁸⁶

Vámbéry büntetésfilozófiai felfogása legalább olyan komplex volt, mint a bűnözés okairól vallott nézetei. Jogászként mindenekelőtt a garanciális szempontokat tartotta szem előtt és bár nyitott volt az új társadalomtudományos ismeretekre, azoknak a büntetőpolitikai alkalmazásával kapcsolatban óvatosságra intett. A büntetőjogi büntetés érvényesítésével szemben két követelményt állított: "1. a büntetés a büntetettnek a szükségesnél nagyobb kárt ne okozon, 2. a büntetés alkalmazásának módja a polgárok jogvédelmi érdekének megfelelően. ... Sajnos - írta - az a két korlát a büntetőjogban még nem érvényesül teljesen, mert a büntetés, a büntett és nem a tettes egyéni sajátosságaihoz alkalmazkodik, részint azon innen marad. Ma az állam a büntetést az átlagemberre, a bonus pater familias mintájára alkotott malus pater familiasra szabja. Ezen felül pedig nem is differenciálja a büntetést a hatás szerint, amelyet vele el kíván érni. Úgy jár el, mint annak az angol hadihajónak a kapitánya, aki orvos hiányában a hajópatika összes orvosságát összeöntötte és abból adott a betegnek egy adagot abban a tudatban, hogy a betegség gyógyítására alkalmas szer is benne van a keverékben." Vámbéry azt vallotta, hogy egyedül a célszerűség nem lehet a jogosság alapja a büntetés mégis akkor válhat igazságossá, ha célszerű. "Célszerű pedig akkor, ha szükséges és elégséges, vagyis ha a társadalmi védelem legnagyobb fokát a végrehajtás által okozott egyéni szenvedés legkisebb fokával kapcsolja egybe."⁸⁷ A célszerű büntetés követelményeinek megfelelően tehát a bíróságnak nagyobb figyelmet kell szentelnie a bűnelkövető személyiségére, a tett személyes és környezeti motívumaira, de a felelősségnek továbbra is a társadalomra veszélyes tett súlyához és a bűnösséghez kell igazodnia. "Hogy a büntetőjog az eredményhez és a bűnösséghez arányos büntetésben találja meg az igazságosságot, az nem holmi

idézőjelbe gúnyolt 'elméleti elv' hanem az egyéni szabadságnak nevezetes biztosítéka" - állapította meg⁸⁸.

Vámbéry nálunk az elsők között ismerte fel, hogy a büntetőpolitika képtelen megbirkózni mindazokkal a szociális, gazdasági, társadalmi problémákkal, amelyek a bűnözés tömeges újratermelődésében résztvesznek, reprodukciós erőként hatnak. "Helyesen utal rá Binding - írta -, hogy a bűntett megelőzését célzó társadalmi reformok közöt egy sincs, amely kizárólag ezt a célt szolgálná. A büntetőpolitikaa megjelölheti ugyan a saját nézőpontjait, amelyekből ily reformokat szükségesnek tart, de a jólét emelése, a lakásviszonyok javítása, a prostitúció kinövésai és az alkohol ellen irányuló küzdelem stb. bizonyára fontosabb és messzebblátó érdekeket is szolgál, mint aminő a bűntettek megelőzése. A büntetőpolitikának és a szociálpolitikának ugyan karöltve, de egymástól mégis függetlenül kell előmozdítania a közös célt: a társadalom zavartalan jólétének emelését."⁸⁹

Balogh Jenő - aki mindenekelőtt a gyermek- és fiatalkori bűnözés megelőzése érdekében tett eredményes erőfeszítéseivel vált híressé a magyar bűnügyi tudományokban - vizsgálatait során ismétlődően visszatért a gazdasági egyenlőtlenségek és a bűnözés viszonyának elemzéséhez. Egyik első munkája a **Nyomor és bűnözés** címet viselte. Ebben a haladó polgári gondolkodóktól kezdve az un. szocialistáig bemutatta a két jelenség összefüggésére vonatkozó elméletek fejlődését. Szerinte a szegénység és a bűnelkövetés okoztai kapcsolatának feltárása összefonódott a bűnözés megelőzésének, illetve megelőzhetőségének felismerésével. Azt tartotta, hogy Beccaria nevéhez fűződik e téren az első tudományosan is megalapozott kriminológiai törvény felismerése.⁹⁰ Nagyra értékelte Quetelet 1829-ben közzétett fejtegetései közül különösen azt a - már

korábban ismertetett - tételt, amely a bűnözésnek elsődlegesen társadalmi determináltságát hangsúlyozta.⁹¹

Balogh Quetelet társadalmi determinizmusa mellé odaállította a biológiai determinizmus híveinek álláspontját is. Morel francia elmeorvos fejtegetéseiben a nyomor az öröklés útján kialakuló tulajdonságokat befolyásoló tényezőként szerepelt. "Az egészségtelen levegő - írta Morel -, a rossz táplálék, az egészségtelen foglalkozás űzése, az alkoholtartalmú italok fogyasztása, a hiányos tanítás és nevelés, mindezek a szervezetben mély zavarokat okoznak, melyek átöröklés következtében terjednek, sőt növekednek."⁹² Balogh Engelsnek **A munkásosztály helyzete Angliában** című munkájára is támaszkodott, bár abból csak a legfontosabb adatokat és nem a következtetéseket idézte. Az általa szocialistának tartott szerzők közül Ferri enyhén szociáldarvinistá tételére hivatkozott, majd Colojanni gazdasági determinizmusát mutatta be. "A gazdasági tényezőknek - idézte Colojannit - a büntetendő cselekményekre gyakorolt közvetlen hatása abból következik, hogy a büntettes életszükségletei kielégítésének eszközei hiányoznak. A közvetett hatás a társadalmi rend más tényezőinek munkája. Ilyenek: a háború, az iparnak jelenlegi helyzete, a család, a házasság, a nevelés stb. mind hatalmas okai a kriminalitásnak, melyeket azonban a gazdasági helyzet determinál."⁹³

Balogh az általa bemutatott három - egyébként egymástól távoleső - álláspont közül leginkább Quetelet tételeit fogadta el. Elismerte tehát a nyomor és a bűnözés közötti okozati összefüggést, de nem a biológiai determinizmus alapján. A gazdaságot ugyanakkor nem tartotta sem alapvető, sem végső meghatározónak. A nyomor és a büntettek kapcsolatáról való gondolkodás, az elérhető ismeretanyag széleskörű feldolgozása indította Baloghot arra, hogy a

fiatalkori bűnözés megelőzésének szűkebb értelemben vett büntetőjogi programját kiegészítse a legtágabb értelemben vett társadalom- és szociálpolitikai elképzelésekkel. Mielőtt azonban ezeket áttekintenénk, ismerjük meg Balogh korabeli helyzetjelentését a veszélyeztetett gyermekekről és fiatalokról, a fiatalkori bűnözés alakulásáról és annak okairól.

A statisztikai adatok szerint 1907-ben 17 állami gyermekmenhelyen és az azokhoz tartozó 352 gyermektelepen összesen 45 ezer elhagyatottnak nyilvánított gyermeket neveltek. Ennek többszörösére tehető a veszélyeztetett gyermekek és fiatalok száma.⁹⁴ /Összehasonlításképpen: 1987-ben Magyarországon az állami gondozottak száma 28.956 volt, ebből nevelőotthonban élt 21.223. Ezek az adatok azonos nagyságrendet jeleznek az 1907 óta bekövetkezett területi változások és a népességszám csökkenése miatt./ A fiatalkor bűnözés következtében kialakult helyzet sem nyújtott derűsebb képet. Büntett és vétség miatt (a becsületsértés kivételével) 12.108 12-18 éves fiatalot ítéltek el jogerősen.⁹⁵ /1987-ben a 14-18 éves jogerősen elítélte fiatalok száma 6.527 volt, ami a korosztály különbsége és a történeti határok változása miatt szintén nem jelent számottevő eltérést./

Ha számszerűleg nehéz is kimutatni jelentősebb eltérést a századforduló és napjaink fiatalkori kriminalitása között, a kiváltó okok terén igencsak különböző társadalmi viszonyok fedezhetők fel. Balogh mindenekelőtt a nyomasztó gazdasági helyzetet említette, amelyben a 12-18 éves fiatalok nagyobb mértékben kényszerültek kereső munkát folytatni, mint az előző évszázad végén.⁹⁶ A fiatalok már 12-14 éves korukban gyárakban és ipartelepeken dolgoztak, ahol semmi sem védte őket az éjszakai munkától vagy a túlhajszolástól. "Ha azután az agyoncsigázott, rosszul táplált, kiéhezett gyermek

élelmi- vagy élvezeti cikket lop - állapította meg Balogh - nem lehet tagadni, hogy a cselekmény oka nem egyéni gonoszság, hanem elhagyatottság, illetőleg az a gazdasági helyzet, melybe a gyermek szüleinek hibájából és lehetetlensége folytán jutott."⁹⁷ A nehéz gazdasági helyzet a nagyvárosban rossz lakásviszonyokkal párosult. "A túlzásúfolt munkáslakásokban különböző családok kerülnek egy szobába néha 4-6 család is. Ha ezek egyikének-másikának züllött gyermekei vannak, ezek a mindennapi pajtások példájukkal és csábításaikkal viszik a többi magukkal."⁹⁸

Balogh mindenekelőtt a büntetőjog reformját tűzte napirendre. Szerinte az 1878-ban kodifikált konzervatív, megtorló jellegű büntetőjogi felelősség rendszeréről le kell választani a fiataalkorú bűnelkövetők felelősségrevonását és velük szemben - a rövid tartamú, de határozott idejű fogházbüntetések helyett - a hosszabb tartamú vagy határozatlan idejű szabadságelvonást vagy javítóintézeti nevelést kell alkalmazni.⁹⁹ Balogh úgy vélte, hogy a fiatalok számára a büntetésnek elsősorban nevelő hatást kell gyakorolni az elkövetőre, ami azonban csak akkor valósul meg, ha huzamosabb ideig tart. A bűncselekményt elkövetett fiataalkorúval - írta -, "aki sokszor inkább szerencsétlen, semmint bűnös, meg kell ismertetni a becsületes munkás életet és meg kell acélozni akarateréjét arra, hogy önuralmat gyakorolva, saját elhatározásból, tisztességes munkával keresse boldogulását és jövőjét."¹⁰⁰ Álláspontját a hatályos Btk-t módosító 1908. évi V. törvény - az I. Büntetőnovella - magáévátette.

A bűnelkövetővé válás és a bűnismétlés megelőzése érdekében Balogh felvetette a hivatásos pártfogó felügyelői hálózat kiépítését is. Ezt olyan felügyeleti módszernek tartotta, amely szabadság elvonás nélkül is képes meg-

állítani a züllés útján elindult, de viszonylag biztonságos családi környezetben nevelkedő fiatalokat. Hasonlóan jó eszköznek tekintette a szabadságelvontást követő időszakban a pártfogó felügyeletet. Ennek során szerinte az intézkedéseknek a szabadulók támogatására és így a bűnismétlés megelőzésére kell irányulniuk.

Az általa használt "preventív gyermekvédelem" fogalmába azonban nemcsak a pártfogói felügyelet intézménye tartozott volna, hanem a megelőzés büntetőjogon kívüli - főleg igazgatási - eszközeinek rendszere is. "Ha a bűncselekmény oka a család volt - jegyezte meg -, a méltatlan szülőktől el kell vonni a szülői hatalmat, viszont növelni kell a tisztességes szülők hatalmát a züllésnek induló gyermekkel szemben. Ellenőrizni kell az iskolai kötelezettség pontos teljesítését. Törekedni kell arra, hogy az iskola ne csak tanítson, hanem neveljen is. Minden alkalmas eszközzel küzdeni kell az alsóbb néposztályok nyomora, tudatlansága és erkölcstelensége ellen."¹⁰¹ A szülői hatalomtól megfosztott családok veszélyeztetett, de még bűncselekményt el nem követő gyermekeit szerinte ugyanazokon a gyermekmenhelyeken kell elhelyezni, amelyeket az elhagyott gyermekek számára hoztak létre 1901-ben és amelyeken 1908-ban már 35 ezer kiskorú talált "otthonra". Javaslati találkozott a kormányzat elképzeléseivel: 1907-ben egy belügyminiszteri rendelet lehetővé tette a szülői hatalomtól megfosztott és eddigi környezetében erkölcsi romlásnak kitett vagy züllésnek induló gyermekek menhelyeken történő elhelyezését.¹⁰² A menhelyeken azonban általában csak a beteg, gyenge fejlettségű, különös ápolást és orvosi gondozást igénylő gyermekeket tartottak huzamosabb ideig, a többieket, a többséget kiadták "megbízható" gondviselőknek, elsősorban gazdáknak és iparosoknak.¹⁰³ Az ilyen intézkedés a legjobb szándék ellenére sem

szolgált a bűnözés megelőzését, mivel többnyire a gyermekek és a fiatalok kizsákmányolásához vezetett.

Balogh kora sikeres büntetőpolitikusai közé tartozott, hiszen javaslatainak többségét a hivatalos politika rangjára emelték. A "preventív gyermekvédelemre" vonatkozó elképzeléseiből azonban csak azokat alkalmazta a kormányzat, amelyek a kor viszonyaiba zökkenőmentesen beépíthetők voltak. Emiatt ezek jórészt diszfunkcionálisan működtek. Balogh azonban nem adta fel a harcot központi, állami intézkedéseket sürgetett a szegénykérdés megoldására. "Nemcsak a magánjótékonyagra - jelentette ki -, hanem a közösségre és az államra is nagy feladatok várnak a meg nem érdemelt szegénység körül. Különösen áll ez, ha a családnak kenyérkereső tagja beteg vagy más okból keresőképtelen, valamint szélesebb néprétegekre is az elemi csapások, gazdasági válságok stb. idején. Ide tartozik a közjótékonyág és a szegényügy szabályozása, a betegsegélyezése, a munkásbiztosítás stb."¹⁰⁴ Balogh a bűnmegelőzés hatékonyságának növelését itt már összekapcsolta az állami szociálpolitika kialakításával. Gondolatai, elképzelései ekkor már messze túllépték a fiatalkori bűnözés, sőt a tágabb értelemben vett bűnözés megelőzésének problémakörét is: tervei a korszerű polgári államberendezkedés megteremtésére irányultak. Később, aktív igazságügyminiszter korában jól érezkelhette, hogy Magyarországon milyen kevés lehetősége van a legkorszerűbb eszmék megvalósítására, a fejlett országokhoz való felzárkózásra. Balogh azok közé a haladó jogászok közé tartozott, akik a századforduló idején az állam erkölcsi felelősségére és társadalom-védő szerepére hivatkozva követelték a társadalmi reformokat. Álláspontjukat jól tükrözi Baumgarten Izidor megállapítása: "Nem a modern technika vívmányai, melyek nagyobb megerőltetés nélkül könnyen átültethetők

kevésbé művelt országokba is, nem a közlekedés könnyűsége, mely a jó és rossz csíráit egyaránt terjeszti, nem az anyagi jólét, mely csak a ~~hida~~ képezheti magasabb értékek elsajátítására: a kultúra egyedüli fokmérője az az érzékenység, mellyel a társadalmilag erősek - a felsőbb osztályok - a társadalmilag gyengék - az alsóbb osztályok - fizikai és erkölcsi nyomora iránt tanúsítanak, és a közömbösség e téren megbosszulja magát már azért is, mert az erkölcsi bajok is fertőző jellegűek, és aki mások betegségével nem törődik, saját egészségét is kockáztatja."¹⁰⁵

A szegénység, nyomor és a bűnözés kapcsolatának legösszetettebb bemutatása hazánkban Irk Albert nevéhez fűződik. Elődeihez hasonlóan ő is bemutatta az idevágó nyugati kutatások eredményeit. Elemzése a Vámbéry és a Balogh által alkotott képtől annyiban tér el, hogy hosszabban időzött a magukat szocialistának nevező kutatók tételeinél.¹⁰⁶ Irk mindenekelőtt azzal szerzett érdemeket, hogy elődeihez képest jobban törekedett a magyar valóság bemutatására. Módszertani és szemléleti összefoglalásnak tekinthető a következő, 1912-ben írt megállapítása: "Krimináletiológiailag tehát fontos, hogy a kriminalitás mikénti alakulását - itt csak társadalmi környezetet véve figyelembe - nem kizárólag a tisztán naturális okok: jó termés, alacsony élelmiszerárak stb. szabályozzák, hanem a társadalom uralkodó osztálya által megteremtett külső rend (a termelés és fogyasztás szabályozása, a jövedelemmegoszlás módja stb.) is. Magas gazdasági fejlettség visszas társadalmi renddel a kriminalitás elleni harcban nem tud érvényre jutni."¹⁰⁷ Irk véleménye szerint a gazdaság fejlettségi szintje, a gazdasági helyzet szinte minden vonatkozásban befolyásolja a társadalom morális viszonyait. A gazdasági fellendülést "mint napot az árnyék" nyomon követi a közerkölcsök fejlődése, ha viszont a gazdaság stagnál,

akkor az erkölcsök visszafejlődnek. A gazdaság akkor gerjeszt kriminalitást igazán, amikor tömegesen léteznek olyanok, akiknek fizikai léte veszélyben van, olyannyira, hogy náluk az önfenntartás ösztöne dominálóvá válik.

Irk felismerte, hogy a századforduló Magyarországon a gazdasági felhalmozás, fellendülés ütemétől minden intézményrendszer messze elmaradt. A gazdasági átalakulás ugyanis úgy ment végbe, hogy nőttek a társadalom vagyoni különbségei és egyenlőtlenebbeké váltak az elosztási viszonyok. Ez csak fokozódott az urbanizáció okozta általános drágulással. Az árak növekedése jól kimutathatóan a vagyon elleni bűnözés rohamos emelkedését idézte elő. Ugyanakkor Irk megállapította, hogy az egyre dráguló élet csak akkor ösztönöz vagyon elleni bűnözésre, ha a kereseti viszonyok nem tartanak lépést ennek mértékével és a félelem, a létbizonytalanság érzése eluralkodik.¹⁰⁸ A legszegényebbnek Engels szerint azok tekinthetők, akik jövedelmük nagyjából kilencven százalékát élelmezésükre költik; e réteg nagyságát Irk igen jelentősnek ítélte a magyar társadalomban, különösen a városi lakosság körében.

A bűnözés megoszlási térképét Földes után Irk is elkészítette és kimutatta, hogy 1908-ig 1881-hez képest alig történt változás. A bűnözés továbbra is a Tisza jobb partján és a Királyhágón túl volt a legelterjedtebb, ott, ahol a legkeményebbek voltak a természeti feltételek, alacsonyabb volt a népsűrűség és a legkevesebb volt az írni-olvasni tudók aránya.¹⁰⁹ A városi és vidéki bűnözés hasonló jellegzetességeket mutatott. A gyorsan fejlődő városokban dominált a vagyon elleni bűnözés, míg az erőszakos és az élet elleni bűncselekmények továbbra is a vidéki életmód negatív kísérőjelenségei maradtak. A városokban súlyosabb bűncselekményeket követtek el és a hivatásos, szokásszerű

bűnözők aránya itt lényegesen nagyobb volt. "A város önmagában, mint olyan - állította Irk - a kriminalitásnak nem oka. A város, mint a faluval szemben a differenciáltabb élet tartálya, az összes életjelenséget exageráltabb alakban hozza felszínre. Az élet sebes hullámváza magasabb ívelésű hullámhegyeket és mélyebb régiókba süllyedő völgyeket produkál. De itt nagyobb az őrizetlenül hagyott ingó vagyon is, ami a vagyon elleni bűnözés előfeltételéül szolgál."¹¹⁰

Irk kísérletet tett a foglalkozás szerinti megoszlás és a kriminalitás kapcsolatának feltárására is. Megállapította, hogy a foglalkozás a többi faktorhoz (település, életkor, műveltség, vagyoni helyzet) képest kisebb jelentőségű. A bűnözők között ugyanis az átlagosnál lényegesen több a munkanélküli és a munkakerülő.¹¹¹ A bűnözésben legaktívabb csoportok ebben az időben még nem voltak elhelyezhetők a társadalom foglalkozási struktúrájában, hiszen éppen a rendszeres munkából származó megélhetés volt elérhetetlen a számukra. Kortársai közül többen a kultúra, a civilizáció terjedésével magyarázták a bűnözés társadalmi méretű növekedését. Ezekkel következetesen szembeállt. "Nem a kultúra tehát az új század rohamosan emelkedő kriminalitásának élesztő bacilusa - állapította meg -, hanem a gazdaság visszássága a nagy akadály, amely a kultúra jótékony kifejllesztésének útjában áll. Vagyis hiába igyekszünk aközben a legmagasabb fokig kifejleszteni a kultúrérzékenységet az ennek alapjául szolgáló kultúrászükségletek felébresztésével, ha nem adjuk meg az eszközöket is ezek kielégítésére. Így kerül azután minden magas kultúrapolitika ellentétbe az állami rend nyugodt fejlődésével a gazdasági okok miatt."¹¹² Irk tehát a magas és általánosan elterjedt kulturális szintnek kifejezetten bűnmegelőzési szerepet tulajdonított. A gazdasági egyenlőtlenségek

viszont szerinte lehetetlenné tették a kulturális esélyegyenlőség kialakulását és tovább növelték a már meglévő társadalmi egyenlőtlenséget, újabb táptalajt teremtve ezzel a bűnözésnek.

A morális feltételek közül Irk mindenekelőtt az alkoholizmus bűnkeltő hatását vizsgálta. Közvetlen kapcsolatot csak az alsóbb néposztályok erőszakos bűnözése és az alkoholfogyasztás intenzitása között tudott bizonyítani. "S bár a nyomor az ember természetében rejlő szükségletet az élvezetek után sok irányban eltorvasztja - írta -, mégsem tudja teljesen kiírtani az ösztönélet primitív megnyilvánulását a mámor után. Ott, ahol a magasabb esztétikai élvezetek utáni vágy felébresztése és ennek kielégítésén nyugvó fejlesztése ismeretlen, abban keresik igen természetesen a mámor forrását, miben megtalálhatják, s miben elérheti."¹¹³

Oksági elméletének összefoglalásánál Irk megállapította, hogy az un. akut kriminalitásnál a bűnelkövető életében a bűncselekmény csak epizód, nem az életmód jellemzője, és mindenekelőtt külső, környezeti hatásokra vezethető vissza. A krónikus kriminalitás szerinte az, amely elsősorban a belső tényezőknek tulajdonítható. Mivel azonban az akut kriminalitás az elterjedtebb, a társadalmi tényezők lényeges fölényben vannak a biológiai, öröklött tulajdonságokkal szemben.¹¹⁴ A környezeti hatások túlsúlya "minden kriminálétiológiai kutatás felemelő tudattal eltöltő eredménye" - állapította meg. Míg ugyanis "a kriminalitás biológiai tényezőivel szemben az emberi erő-kifejtés csak kis laktitude-ök között mozoghat, addig a társadalmi tényezőkkel szemben kifejtendő küzdelemben a tudatos kriminálpolitika és az ezen túlterjedő szociálpolitika szabad pályán veheti fel egymással a nemes versenyt."¹¹⁵ Annak részletes kifejtése azonban, hogy milyen jellegű intézkedések, reformok

stb. jelenthették volna e verseny tartalmát, Irk eszmefuttatásából már hiányoznak, okfejtéséből ezekre csak következtetni lehet.

Irk átfogó módon mutatta be a társadalmi környezet bűnkeltő hatását. Képes volt annak a bonyolult determinációs folyamatnak az érzékeltetésére, amelyen keresztül a gazdasági okok - áttételeken keresztül - közvetett okokká válnak. Ilyen kapcsolatot mutatott ki a nyomor és a kultúra, a kultúra és a bűnelkövetés között. Olyan fejtegetéseket is találunk nála, amelyeket a mechanikus determinizmus jellemez. Nem érzékelhette például azt, hogy a gazdasági, földrajzi adottságok milyen áttételeken keresztül hatnak az érintett lakosság morális jellemzőinek alakulására. Ez azonban nem sokat von le Irk munkásságának értékeiből. Ebben a korban ugyanis ő volt az, aki a legbátrabban és legkövetkezetesebben hangoztatta a társadalmi, környezeti tényezők túlsúlyos szerepét és ebben az összefüggésben ösztönzött a megelőzési tevékenységre is. Földeshez, Vámbéryhez és Baloghhoz hasonlóan Irk is azt állapította meg, hogy a büntetőpolitikai eszközöknek feltétlenül ki kell egészülniük szociálpolitikai megoldásokkal, csak így valósulhat meg a tartós társadalmi béke.

A társadalmi problémák iránt kevésbé fogékony szakemberek a szegénységből eredő bűnözési problémákat pusztán büntetőpolitikai eszközökkel kívánták megoldani, példaként használva fel a fejlett nyugat-európai országok jogpolitikai törekvéseit. Ez az irányzat azonban már egy másik vonulata a magyar bűnügyi tudományok fejlődésének. Az ide sorolható szakemberek nem kutatták a szegénység okait, nem keresték társadalmi összefüggéseit, inkább a tüneti kezelés intézményesítésén fáradoztak. Miután a hatalom számára mindig a szankcionálás a legkézenfekvőbbnek és legolcsóbbnak tűnő megoldás, az ilyen

büntetőjogi intézkedések megtétele előtt általában nem voltak komolyabb politikai akadályok.

Nagyiványi Fekete Gyula például már egy 1891-ben közzétett munkájában javasolta a csavargók és a koldusok dologházi elhelyezését. Távolról sem tanúsított olyan gondosságot a csavargás és a koldulás társadalmi jelenségének feltárásában, mint a korábban idézett Balla Károly 1841-ben. Megállapította, hogy ki tekinthető csavargónak és koldusnak, majd javasolta dologházban történő megbüntetésüket. "Csavargó az a lény - írta -, kinek nincs biztos lakhelye, nincs megélhetési alapja, ki nem gyakorol semminemű iparágat, mert erkölcsi szervezetének alapbűne a tétlenség. ... Rá nézve jutalom a börtönbüntetés, mert elviszi őt meleg szobába, a nélkülözés hónapjaiban meleg ételt biztosít neki; ő itt jól érzi magát, mert folytonos és nehéz munkára kötelezve nem lévén egy ideig, üldözés nélkül folytathatja könnyű életmódját. Nem a szabadságvesztés az ő büntetése - csakis a produktív munkát tekinti annak."¹¹⁶ Nagyiványi Fekete a koldust is ugyanolyan veszélyesnek tartotta, mint a csavargót: "A munkaképes koldus jogellenesen csikarja ki a társadalom vagyonos osztályai jövedelmének egy részét."¹¹⁷ A koldus szerinte csak abban különbözik a csavargótól, hogy az utóbbinak gyakrabban van családja, ahova visszatérhet, és néha még vagyont is hagy hátra. Ezzel a figyelemre méltóan jellemzett elkövetői körrel szemben - amelynek létszámát felületesen 5 ezerre tette - dologházak felállítását látta szükségesnek, ahol a megtorlás helyett a nevelést, a munkára nevelést kellett volna előtérbe helyezni. Bár erről is sajátosan alakult a véleménye: "A dologházakba nem azért zárjuk be a csavargókat és társaikat, hogy a társadalomra nézve egy időre kártékonyá lenni szünjenek meg, de ezért, hogy jellemükön változtassunk, belőlük használható munkásokat

idomítsunk; a dologháznak a szó szoros értelmében javító intézetnek kell lennie."¹¹⁸ Kár, hogy nem fejtette ki a szerző, hogy mi lesz azokkal, akiknél az "idomítás" sikerrel járt. Mit kezdetett volna ugyanis a századforduló munkanélküliekkel túlszűfolt közösségében az a megjavult csavargó, aki már komolyan dolgozni akar? Elmehetett Amerikába, mint társai, akik még nem lettek csavargók, börtönviseltek, csak egyszerűen nem találtak megélhetést hazájukban.

Ha pusztán jogdogmatikai szempontból vizsgáljuk a javaslatot, az elveiben kétségtelenül haladónak tekinthető, hiszen a cselekménnyel arányos megtorló jellegű büntetés helyett a nevelést hangsúlyozta. Mégpedig akkor, amikor a büntető felelősségrevonás egész rendszere még a konzervatív, de garanciákkal körülbástyázott megtorlás elvén alapult és a fiataalkorú elkövetők nevelésének gondolata is éppen csak ébredezett. Az 1879-es Kbtk., amely eddig a csavargást és a koldulást rendelte büntetni, nem tette lehetővé sem a nevelést, sem az elítéltek munkáltatását és kifejezetten tiltotta a kényszermunkát. A büntetés viszont nem haladhatta túl a két hónapi elzárást és háromszáz forintnyi pénzbüntetést. Az elzárásra fogházban kerülhetett sor, ahol az elítéltek önmagukat élelmezhettek, de munkára nem voltak kényszeríthetők.¹¹⁹

A Kbtk. nem differenciálta a csavargók, koldusok és a munkanélküliek széles rétegét. Az ebből eredő visszás helyzetre Pekári Ferenc főkapitány-helyettes hívta fel a figyelmet: "A csavargás miatt elítélt férfiak 37 %-át, a nők 31 %-át önfenntartásukra képtelen azok az egyének alkotják, akik kórházaink, valamint megfelelő foglalkoztató és egyéb intézményeink elégtelensége, illetve hiánya miatt végnyomorukban, többnyire saját kérelmükre tető alá

rendőri fogházba helyezendők és a legszükségesebb táplálékkal ellátandók."¹²⁰ A szociálisan elesettek mellett azonban fogházakban töltötték csavargás miatt kiszabott büntetésüket azok is, akiknél más bűncselekmény nem volt megállapítható, viszont önhibájukból munkaviszonnal és lakóhellyel nem rendelkeztek, megélhetésükről számot adni nem tudtak. Ide tartoztak továbbá az olyan kétes foglalkozásúak, mint a szerencsejátékosok, zugirászok, zálogjegyszédelgők, prostituáltak kitarítottjai, álhírlapírók. Végül csavargónak minősültek a sokszorosan büntetett előéletű "javíthatatlan gonosztevők", akik bűncselekményből tartották fenn magukat, de éppen nem folyt ellenük büntető eljárás.¹²¹ Pekári mindenekelőtt az első kategóriába tartozó elesett, beteg és támogatásra szoruló munkaképteleneket kívánta kivonni a büntetőjogi felelősség alól, számukra szociálpolitikai segítséget tartott szükségesnek. A középső két kategória számára látta célravezetőnek a kényszermunka következetes alkalmazására a dologház felállítását. Azt a dilemmát is feloldotta, hogy milyen munkát biztosítsanak a dologház falai között egy olyan időszakban, amelyben a szabad társadalomban nagyarányú munkanélküliség van: "Az államhatalom inkább égesse el, semmisítse meg a rabok által előállított produktumot, semhogy továbbra is viselje a külföldi látogatóinknak azt a vádját, hogy maga az államhatalom tanít és szoktat tunyaságra, restségre és munkátlanságra."¹²² A "javíthatatlan gonosztevők" számára Pekári szerint már a dologház sem elegendő büntetés, ezért meg kell nálunk is honosítani a szigorított dologház intézményét.

Finkey a csavargást és a koldulást a bűnözés melegágyának tekintette. Ebből kiindulva dolgozta ki már 1905-ben a hatékony megelőzés komplex társadalmi programját. Pekárihoz hasonló módon jelezte a hatályos jogszabályok

elégtelenségét és differenciált intézményrendszer kialakítását indítványozta. Mindenekelőtt menedékházak felállítását javasolta azokkal szemben, akiket "akaraton kívül fekvő balsors kényszerített a koldulás, a vándorlás útjára."¹²³ "Egy modern államnak - írta -, mely a szociális hajlamokkal szemben nem akarja strucc módjára fejét a homokba dugni, a koldulás, az alamizsnagyűjtés végleges megszüntetését kell célul kitűznie, ez pedig csak megfelelő számú menedékház (koldustelepek, szegény-kórházak, iszákosokat gyógyító intézetek és gyógyletartóztató intézetek) felállításával érheti el. E menedékházak, éppen úgy, mint a kórházak, tisztán jótékonyági, emberbaráti intézetek, ahol a beutaltak - miután munkára képtelenek - rendszeres munkakényszer alatt nem állnak, csupán a házi rend s esetleg az intézet körüli munkára kötelezvéen, hanem tisztességes ételmezt, tiszta hajlékot, s amennyiben szükséges, orvosi segílyt kapnak."¹²⁴ Elképzelése szerint a menedékházakba közigazgatási határozattal határozatlan időre történne a beutalás.

A munkát kereső, munkaképes személyek számára munkaközvetítő intézetek létrehozását javasolta. "Az állam nem nézheti tétlenül - állapította meg -, hogy egyes néposztályok az év nagy részében munka, foglalkozás nélkül legyenek és a szegénység által üzetve vándorbotot ragadjanak a kezükbe s eleinte itthon kóboroljanak, majd felszedjék magukat s ezrével, tízezérel hagyják itt hazájukat."¹²⁵ Finkey elképzelése szerint a munkaközvetítő intézetek lényegileg önkéntes dologházak lettek volna, amelyekbe nem a bíróság vagy a közigazgatási hatóság határozata alapján kerültek volna az érintettek, hanem önkéntes jelentkezés után az intézet igazgatója döntött volna ügyükben. Az elhelyezés tartama alatt - amely maximum egy hónap lehetett - foglalkoztatni kellett volna őket és mindent elkövetni, hogy rendszeres jövedelmet biztosító állandó munkát találjanak számukra.

A 18 évesnél fiatalabb gyermekek, serdülőkorú csavargók és koldusok számára külön un. munkásiskolák létrehozását javasolta. Főleg a támasz nélkül maradt árvákat, a bűnözők, a koldusok, a csavargók gyermekeiket sorolta ide. A beutalást ezekben az esetekben a gyámhatóság végezte volna és az intézeti nevelés 2-3 évig vagy addig tartott volna, amíg saját eltartásáról a fiatal gondoskodni nem tud.

Finkey a csavargók és a koldusok fennmaradó rétegei számára látta indokoltnak a dologházak felállítását. "A dologház - mondotta -, egyrészt gyűjtőhelye a közveszélyes elemeknek, s így a visszaesés meggátlására szolgáló biztosítási intézet, másrészt a legszigorúbb munkaiskola a dologkerülő, munkabíró egyéneknek kényszeriskolája." Ide határozatlan tartamban, bírói ítélet alapján kerültek volna az elítéltek. Az állampolgári jogok garanciális védelme érdekében Finkey csak a büntető bíróságot ruházta volna fel a személyiségi jogok ilyen súlyos korlátozásának jogkörével.¹²⁶

Finkey - anélkül, hogy a csavargás és a koldulás kialakulását, mélyebb összefüggéseit elemezte volna - meghatározta azokat a csoportokat, amelyek számára differenciált bánásmód alkalmazása lett volna indokolt. Az intézményekre vonatkozó elképzeléseit a legkorszerűbb polgári modellek alapján körvonalazta. Az általa felállított rendszerben csupán az egyik - és talán végső - eszközként jelent meg a büntetőjogi szankcióként alkalmazható dologház. Nem véletlen, hogy a gazdasági bajokkal küszködő Magyarországon csak ez jött létre a gyakorlatban. Finkeynek és Pekárinak ugyanakkor része volt abban, hogy a dologház még a legszigorúbb gazdasági válságok idejében sem vált a magyar büntető igazságszolgáltatás alapintézményévé. A csavargók, a koldusok, a szegények differenciált ábrázolása felébresztette a felelős szakemberek

lelkiismeretét; ennek köszönhető, hogy elmaradt a szegénység széleskörű pönalizálása.

Az előbbieken ismertetett "ideológiai" előkészítés után 1913-ban került sor a közveszélyes munkakerülésről szóló törvény megalkotására.

Az 1913. évi XXI. tc. indokolása a korábbi büntető jogszabályok fogyatékoságain és a polgári országok példáján okulva szociológiailag is jellemezte a közveszélyes munkakerülők üldözendő csoportját. "Oly emberekkel áll szemben a kérdésnél a törvényhozás - állapította meg az indoklás -, akiknek zöme munkátlanul jár be városokat, országokat; sem otthona, sem hozzátartozója, sem szűkebb társadalmi köre nincs. Rendes keresetforrást sem ismer, csak az éhségtől hajtva szánja rá magát olykor-olykor valami csekélyebb munkára. Ha azonban teheti, más módon biztosítja megélhetését, koldul, kisebb-nagyobb lopásokat követ el, mások gyöngeségeit szédelgésre használja ki, s ha az alkalom úgy kívánja, gyújtogat, rabol és gyilkol is. A csavargó a társadalomnak nem tudatos ellensége, csak tehetetlen parazitája. Nem vezet nyereszedési vágy, de elzárva rendes megélhetés forrásaitól vagy irtózva a komolyabb erőfeszítéstől, minden belső harc, minden küzdelem nélkül támad a mások java ellen, ha arra mód nyílik ... Ennek az állapotnak különböző forrásai lehetnek, de veszélyessé minden esetben e jellembeli fogyatékoságok teszik, amelyek a munkakerülőt - igaz ugyan, mint tehetetlen bábót, de tényleg mégis gyakran mint veszedelmes büntettest - hozzák a jogrenddel összeütközésbe."¹²⁷

A törvény nagy precizitással foglalta tényállásokba a közveszélyes munkakerülés alap- és minősített eseteit. A közveszélyes munkakerülés kihágását a törvény szerint a keresetre utalt munkaképes egyén valósítja meg, aki munkakerülésből csavarog vagy egyébként munkakerülő életmódot folytat.

A minősített esetek a következők:

- a tettes visszaesőként követi el a bűntettet,
- a tettes magát vagy családját munkakerülő életmódjával erkölcsi romlásnak teszi ki,
- olyan tények merültek fel, amelyekből meg lehet állapítani, hogy a tettes rendszerint bűncselekmények elkövetéséből tartja fenn magát,
- a tettes nyilvános vagy közönségnek nyitva álló helyen tiltott szerencsejátékból tartja fenn magát, vagy mások szenvedélyét, könnyelműségét, tapasztalatlanságát vagy értelmi gyöngeségét üzletszerűen kihasználja,
- a tettes kéjnővel vagy tiltott kéjelgésből élő nővel tartatja ki magát.

A felsorolt minősített esetekben a bíróság a tettest a törvényben meghatározott fogház- vagy pénzbüntetés helyett dologházba utalhatta, "ha munkára nevelése és rendes életmódhoz szoktatása végett szükségesnek tartja". (7.§)

A törvény 7.§-a határozza meg azokat a legsúlyosabban minősített eseteket, amelyek előfordulása esetén a fegyház, börtön vagy legalább háromhavi fogház letöltése után kerülhetett sor dologházi elhelyezésre. Erre az élet, testi épség, szemérem vagy vagyon ellen elkövetett bűntett vagy vétség megvalósítása esetén kerülhetett sor, ha a bíróság megállapította, hogy az adott cselekmény a tettes munkakerülő életmódjával volt összefüggésben. "Az ilyen elítéltet a szabadságvesztés büntetés végrehajtása után kell a dologházba szállítani. A bíróság azonban ítéletében elrendelheti, hogy a fogházra ítélt ezt a büntetését is a dologházban állja ki. ... A dologházba utalás határozatlan időre szól, de tartama egy évnél rövidebb és öt évnél hosszabb nem lehet. Ebbe az időbe a dologházba végrehajtott fogházbüntetés tartamát nem lehet beszámítani." (10.§)

A magyar törvényi megoldás tehát a közveszélyes munkakerülés tradícionális büntetése (fogház vagy pénzbüntetés) **mellett**, alternatív megoldásként tette lehetővé a dologházi elhelyezést. Ez - megfelelő végrehajtási feltételek megteremtése esetén és kizárólag a büntető jogdogmatika zárt, belső logikai rendjében értékelve - haladó jogintézménynek lett volna tekinthető, hiszen elvileg a munkára nevelést szolgálta volna. E cél érdekében határozták meg az elhelyezés időbeli határait, tekintve, hogy az átnevelés időigényes folyamat. Az átnevelés ösztönző eszköze a feltételes szabadlábra helyezés lett volna. Ennek feltételeit a törvény 14.§-a a következő módon határozta meg: "A felügyelő hatóság a dologházba utaltat feltételes szabadságra bocsátja, ha az intézetben legalább egy évet töltött, kellő szorgalmat és jó viseletet tanúsított és egyéniségének alakulása folytán alapos reményt nyújt arra, hogy szabadon bocsátása esetében munkás és rendes életmódot fog folytatni és ha számára megfelelő munka biztosítva van. Feltételes szabadságra kell bocsátani azt is, aki az intézetben az öt évet letöltötte." A feltételes szabadlábra helyezés tartama egy év volt. Súlyos magatartási szabályszegés vagy újabb, e körbe tartozó büntett elkövetése esetén a feltételes szabadság tartama alatt a dologházi elhelyezést ismét el lehetett rendelni; ennek időtartama az eredeti szabályok szerint alakult.

A törvényhozó szándéka azonban nem deríthető fel pusztán a jogszabály szövegének tanulmányozása alapján. Meg kell vizsgálni azt is, hogy milyen eszközöket bocsátott rendelkezésre a deklarált célkitűzések megvalósításához. Mint látni fogjuk, nem történt meg a neveléshez szükséges feltételek biztosítása. A létrehozott intézmények csak arra voltak alkalmasak, hogy lejárassák a nevelés eszméjét és ismét előtérbe kerüljön a megtorlás elve, most már azonban a potenciális személyi társadalomra veszélyességre alapozva.

A törvény 11.§-a szerint "dologházul az igazságügyminiszter addig, amíg e célra megfelelő külön intézetek nem állíttatnak, valamely országos büntető intézetet, bírósági fogházat stb." jelöli ki. A törvény 1916-ban lépett hatályba. Ebben az évben a jászberényi járásbírósági fogházban rendezték be a férfi, a kalocsai törvényszéki fogház egy elkülönített részében a női dologházat. Az ideiglenes jelleggel felállított dologházak később véglegessé váltak, az első világháború után újabb dologházak már nem létesültek. Ennek megfelelően a törvényben foglalt haladóbb jellegű büntetésvégrehajtási koncepció megvalósítása végérvényesen megfeneklett.¹²⁸ Régi intézményekben, régi személyzettel alapvetően új koncepciót aligha lehetett megvalósítani. A dologházak belső rendjében a munkakényszer és nem a munkára nevelés dominált. Az elítéltek napi 10 órát dolgoztak, mezőgazdasági vagy egyszerű kézműipari tevékenységben szereztek jártasságot. Ezek a munkatevékenysége nem voltak alkalmassak arra, hogy megkönnyítsék a szabadulás utáni munkavállalást, ez pedig előfeltétele lett volna a feltételes szabadlábra helyezésnek. A nevelésnek legfeljebb nyomait lelhetjük fel a vallás- és iskolai oktatásban.

Az eredeti koncepció és megvalósítása módja közötti hatalmas űr és az ország szegényeivel kapcsolatos lelkiismereti válság azt eredményezte, hogy az ítélkezési gyakorlat szinte látványosan mellőzte a dologházi elhelyezés elrendelését. A tettarányos felelősség talaján álló gyakorlati szakemberek számára a dologházi elhelyezés túlságosan szigorú büntetésnek tűnt. De könnyen elképzelhető az is, hogy a magyar bírói kar elvileg nem értett egyet a szegénység, elesettség törvényben rögzített formáinak pönalizálásával, nem kívánta használni a büntető szakciókat akkor és ott, ahol és amikor szociálpolitikai intézkedésekre lett volna szükség. Mindenesetre tiltakozás tükröző-

dik a korabeli ítélkezési gyakorlat statisztikai adataiban is (lásd az 1. számú táblát).

1. sz. tábla

A magyar bíróságok által az 1913. évi XXI.tc. alapján jogerősen
dologházi elhelyezésre ítélték aránya

Év	A jogerősen elítéltek száma	Azonnai dologházi elhelyezés	Szabadság- vesztés utá- ni dologházi elhelyezés	Dologházba utalás összesen	Dologházra ítéltek a jogerősen elítéltek %-ban
1921	40.004	11	-	11	0,03 %
1922	55.149	20	-	20	0,04 %
1924	71.143	14	24	38	0,05 %
1925	63.176	7	5	12	0,02 %
1926	61.193	19	5	24	0,04 %
1931	52.336	9	2	11	0,02 %
1932	50.783	6	3	9	0,02 %
1933	53.251	9	1	10	0,02 %

A törvény mindenekelőtt nem jogdogmatikai, hanem szélesebb társadalompolitikai összefüggések szempontjából bírálták. A dolgházak létrehozásában sokan a szegénység általános pönalizálását látták. Hiányolták, hogy a törvény nem kötelezi a hatóságokat annak bizonyítására, hogy a "vádlott" a létfenntartásához milyen eszközöket vett igénybe és vajon nem a kényszer, a kétségbeesés vitte-e a munkakerülésre, csavargásra, koldulásra. Nem volt megoldott továbbá azok védelme sem, akik foglalkozásuk jellegénél fogva az évnek csak meghatározott részében voltak képesek kereső foglalkozást folytatni. Nem számolt a jogszabály azzal a lehetőséggel sem, hogy a munkaerő túlkínálat miatt sok munkáltató olyan méltánytalan munkafeltételeket teremtett, amelyek miatt a "vádlott" munkaviszonyának megszüntetésére kényszerült. Mindezek a századforduló után széles tömegeket érintettek. A törvénnyel szembeni legfontosabb fenntartást Vágó János fogalmazta meg: "A tervezetnek nem lett volna szabad kitérnie annak igazsága elől, hogy legalábbis egyenlő fontosságú feladat megélhetést nyújtó munkaalkalmak megteremtése a dolgozni akaró munkanélküliek számára, mint a dolgozni nem akarók megrendszabályozása. Mert hiszen ha sikerülni fog a csavargót munkás élethez szoktatni, nem tehet-e majd jogos szemrehányást az államhatalomnak, ha kiszabadulván nem lesz képes a legjobb igyekezet mellett sem munkához jutni. Nem lehet vitás, hogy az állam szociálpolitikai tevékenysége kiegészítő része a kriminálpolitikának."¹²⁹

Egy vonatkozásban persze nincs igaza Vágónak. Nem a szociálpolitika a kriminálpolitika kiegészítő része, hanem megfordítva. Nyilvánvalóan szociálpolitikai eszközök segítségével kellett volna megoldani az egyenlőtlenségekből származó legalapvetőbb társadalmi konfliktusokat. A büntetőjogi eszközök csak legvégső esetben alkalmazhatók, amikor a társadalom cselekvő segítsége valóban

az egyén vétkeisége miatt bizonyul eredménytelennek és a társadalom védelme a szankció alkalmazását feltétlenül indokolja.

A vesztes háború, s a Károlyi kormány, majd a Tanácsköztársaság bukása után a magyar történelem gazdasági, politikai válságokkal terhes évtizedei következtek. A korábban megindult modernizáció nem eredményezett kiegyensúlyozott fejlődést az ország lakossága számára. Tovább növekedett ugyan a városi lakosság aránya, a korábbi 20 %-ról 38 %-ra, de ez az ipari munkahelyek számának lényeges emelkedése nélkül valósult meg. A magyar ipari munkásságnak csak a fele, az összes keresők 10 %-a dolgozott a gyárparban. Az újonnan alapított iparvállalatok - főleg a könnyűipar területén - tömegesen foglalkoztattak tanulatlan vagy betanított munkaerőt. Ezek aránya a korábbi egyhatodról több mint egynegyedre emelkedett. Ezzel párhuzamosan nőtt a női munkaerő; a harmincas évek végén már minden harmadik munkás nő volt a gyárparban. A válság tetőzésekor, a harmincas évek elején minden harmadik munkás állástalan volt, de az egész korszakban soha nem esett 10 % alá a munkanélküliek aránya.¹³⁰ A két világháború közötti szegénység arányát Ferge Zsuzsa a lakosság 55-75 %-ára becsüli. "Hangsúlyozni kell azonban - írta -, hogy legalább a harmincas évek közepéig, de jórészt még később is, a 'szociális szegények' jelentős része szegényebb volt, mint az I. világháború előtt, s hogy a pauperizmus /szintén legalább a válság éveiben) félmillió feletti, olykor az 1 milliót közelítő tömegű lehetett."¹³¹

A hatalom a kezelhetetlennek tűnő társadalmi ellentmondások enyhítése érdekében taktikázni kezdett. Aligha engedhette meg magának többé ugyanis a paraszti tömegek "társadalmi kívülrekesztésének luxusát". "Szüksége volt a paraszti bázisra - állapította meg Berend T. Iván -, hogy a munkássággal

szemben politikai, s ha kell katonai erőként is támaszkodhasson rá." Ezért vált elodázhatatlanná a földreform. Ez a magyarázata annak, hogy Magyarországon a legegységelműbb ellenforradalmi kurzus hirdette meg a földreformot. Igaz persze - jegyezte meg Berend -, hogy ez volt a térség legmérsékeltőbb földosztása; a művelhető területeknek alig 6 %-át vették igénybe erre a célra. Jellemző, hogy az életképtelen törpeparcellák tulajdonosainak száma már a harmincas évek közepére megkétszereződött.¹³²

Ferge elemzése szerint a hatalom ügyesen manőverezett a tekintetben is, hogy a munkásság, a szegényparasztság és a pauperizmus kérdéseit külön-külön kezelte, s ennek következtében a strukturális szegénység három legnagyobb csoportját elszigetelte egymástól. "Minden intézmény - írta Ferge - annak elhíttetése-elfogadtatása érdekében működött, mintha valóban más intézmények szolgálnák egyik vagy másik elnyomott osztály vagy osztályfrakció ügyét: mintha a társadalombiztosítás a "munkások" ügye lenne és szinte csak az övék; a földkérdés, a zöldkereszt és az un. 'produktív szociálpolitika' a 'falu' vagy a 'parasztság' ügye lenne - és szinte csak az övék; s mintha a szegényügy, a 'magyar norma' a szegénykataszter, a szükség- és ínségmunkák 'racionális szabályozása' a 'szegények' előbbiektől független intézményei lennének. ... A hatalom végeredményben ahhoz is elég erős és taktikus volt - folytatta -, hogy ennek a 'társadalompolitikának' a logikáját rákényszerítse mind az elnyomott osztályokra, mind pedig a baloldal egészére."¹³³

A radikálisan gondolkodó magyar értelmiség nem bízhatott a hatalomtól származó átfogó társadalmi reformokban. A szegény-kutatás ezért ritkán tartalmazott átfogó politikai követeléseket, helyette egy-egy társadalmi réteg szociális biztonságának növelésére, létbizonytalanságának csökkentésére töre-

kedhetett. Valójában már a szegénység valóságú leírása is bizonyos politikai bátorságot tételezett fel a két világháború közötti Magyarországon.

A szegényügyi politikát tehát nem a haladó értelmiség befolyásolta; a hatalom tartotta azt kézben az említett megosztó politika jegyében. Jellemző módon mindvégig alapkérdés maradt az, hogy állami feladatnak tekinthető-e a szegénység enyhítése vagy az az egyházi, a társadalmi, illetve a magánjótékonyosság hatáskörébe tartozik. Miután a dilemma végig nem dőlt el, az alapvető gazdasági, társadalmi ellentmondások következtében kialakult tömeges szegénység intézményes enyhítése is elmaradt.¹³⁴

A szegénység és a bűnözés összekapcsolódása a tudományos kutatásban még a szegény-kutatáshoz képest is csak kivételesen fordult elő. A hatalom képviselői számára maguk a kriminológiai kutatások is kényelmetlenekké váltak, eredményei rákerültek a nemkívánatos ismeretek listájára. A kriminológia első virágkora ezzel véget is ért, hiszen a büntetőpolitika tudatosan negligálta korábbi kutatásainak következtetéseit, újakra pedig nemigen tartott igényt. A korszak elején viszont még felhasznált egyes, a kriminológiától származtatható ismereteket. Ezek alapján hozták létre 1928-ban a megrögzött büntettekkel szemben a szigorított dologház intézményét.

Az a törvény, amely a megrögzött bűnözők határozatlan tartamú elítélését helyezte kilátásba a társadalom védelme érdekében, az első világháború utáni korszak tipikus jogalkotási produktumának tekinthető. Az 1928. évi X.-tc. 36.§-a a következő módon határozta meg az üldözendők körét és a velük szemben alkalmazható intézkedés lényegét: "A bíróság ítélettel határozott tartamú szabadságvesztés büntetés kiszabása **nélkül** szigorított dologházba utalhatja azt a büntettest, aki az élet, a szemérem vagy a vagyon ellen külön-

böző időben és egymástól függetlenül legalább három büntettet követett el és a törvény értelmében halálbüntetés kiszabásának nincs helye, ha megállapítja róla, hogy az utolsó és a közvetlenül megelőző büntettet öt éven belül követte el és hogy bűncselekményeket üzletszerűen követte el, vagy a bűncselekmények elkövetésére állandó hajlamot mutat (megrögzött büntettes)." A törvény további rendelkezései szerint ez az intézkedés csak azzal a személlyel szemben alkalmazható, aki az említett három büntettet 18. életévének betöltése után követte el és az ítélelhozatalkor 21. életévét már betöltötte (37.§). Hogy megrögzött büntettes-e terhelt, annak megállapításánál figyelembe kell venni egyéniségét, életmódját, életviszonyait, a bűncselekmény elkövetésének körülményeit (37.§). Ha az elkövetők az előbbi feltételek alapján megrögzött büntettesnek nyilvánította a bíróság, akkor legalább három évi szigorított dologházi elhelyezésre ítélte. E legrövidebb idő eltelte után kérhette az elítélt feltételes szabadlábra helyezését. A törvény a fogvatartás maximumát nem határozta meg (39.§). A szigorított dologházba utalás megállapításánál közömbös volt, hogy a vádlott megelőzőleg jogerősen el volt-e ítélve, tehát hogy jogi értelemben visszaesőnek számított-e (38.§).¹³⁵ Mindezeket az igen szigorú jogkövetkezményeket tartalmazó szabályokat - amelyek egyébként teljes szakítást jelentettek a klasszikus büntető jogdogmatika garanciális tételeivel - a tervezet készítője úgy mutatta be a törvényhozóknak, mint a haladó társadalomtudományok eredményein alapuló kriminológia egyik leghatékonyabbnak ígérkező termékét.¹³⁶ Holott az előző részben kifejtettek alapján már ismert az olvasó előtt, hogy a közvetítő iskola képviselői - Liszt, von Hammel, Prins - ebben a kérdésben igen reakciós álláspontot vallottak és javaslataik nyomán kialakult joggyakorlat - többek között Angliában - igen hamar csődöt mondott.

A korabeli magyar kriminológia nem hagyta szó nélkül azt, hogy nevében és ideológiájával visszaélve törvénytelen, igazságtalan állapotot törvényileg szentesítsenek. "Beccaria és Voltaire előtt a szubjektivista büntetőjog a tettes gonosz szándékát torolta meg, a kriminológia pedig egyáltalán nem büntet, hanem a kriminogén tényezőket igyekszik megelőzéssel elhárítani" - írta Vámbéry,¹³⁶ majd így folytatta: "A megrögzött büntettes pompásan hangzik ugyan, különösen a laikus füleknek, de a szakember számára nyilvánvaló, hogy a megrögzöttség indeterminista szinezettségű kifejezés, amely azt a látszatot kelti, mintha az állapot büntettes társadalmi veszélyessége szuverén akaratelhatározásból származna, amely nemcsak makacs gonoszságát tükrözi, hanem egyszersmind bűnösségének is egyenértéke. Aki a kriminológiában nem teljes analfabéta, azt tudja, hogy a hivatásos és szokásos gonosztvők túlnyomó része környezettermék, kisebb része pedig az alkati elfajulás változatainak átöröklődő eredménye. Sem az egyik, sem a másik esetben nem holmi titokzatosan makacs akaratérő nyilvánul a társadalmi veszélyességben s így vele szemben a büntetés határozatlansága már ez okból is jogászai képtelenség. Büntetés ugyanis nemcsak a XIX. században, ahova a javaslat nem óhajt 'visszazuhanni', hanem 1927-ben is erkölcsi értékítéletet fejez ki, a társadalmi veszélyesség pedig éppoly független az erkölcsi értékítéléstől, mint amennyire ellentétes a büntetés fogalma annak határozatlanságával."¹³⁷ Vámbéry bírálata egyébként megfontolandó üzenetet tartalmaz a későbbi korok jogalkotói és az őket közvetlenül befolyásoló tudományt művelők számára is: "A kodifikátor a tételesjog fájáról éretlen kriminológiai gyümölcsöket próbált szakítani. Márpedig nem lehet a represszió előfeltételeiből a prevenció következtetéseit levonni."¹³⁸ Nem lehet büntetőjogi szankcióval szociális bajokat orvosolni.

Hiszen a szigorított dolgház mindenekelőtt azokat az életmódszerűen bűnöző, általában csekélyebb vagyon elleni bűncselekményt elkövető személyeket sújtotta, akiknek a kétségtelenül antiszociális életvezetés az alapvető életszükségleteik kielégítését szolgálta. A nagystilű, a bűnözésben igazi üzleti kockázatot vállaló, valódi megrögzött bűnözők abban a korban is csak ritkán akadtak fent az igazságszolgáltatás "hálójában".

A századfordulón még a bűnözés okainak és feltételeinek ismeretében komplex, a társadalompolitika több területét érintő megelőzési programot kínált. A válságokkal már akkor is küszködő uralkodó elit azonban akkor még nem igényelte, az 1930-as évekhez közeledve pedig már kifejezetten saját ízlése szerint szelektálta vagy tiltotta az ilyen javaslatok előterjesztését. Nem tartotta feladatának a bűnözés társadalmi szintű kezelését, előtérbe helyezte a megfélemlítést, a következetes és kemény megtorlást, a megelőzés helyett a szigorú büntetést.

Ebben a politikai légkörben különösen értékes azoknak a munkássága, akik ragaszkodtak a háború előtti pozitív hagyományokhoz és kutatási eredményeik társadalmi hasznosításának legkisebb reménye nélkül vizsgálták a szegénység és a bűnözés társadalmi összefüggéseit. Közülük is kiemelkedik Hacker Ervin, a pécsi, majd később a miskolci jogi akadémia tanára. Sokat foglalkozott a háború bűnözésre gyakorolt hatásával. Azt észlelte, hogy ez a hatás késleltetve jelentkezett. A bűnözés 1924-ben tetőzött, ekkor a 100 ezer 12 éven felüli lakosra eső elítéltek száma 75 %-kal volt magasabb, mint 1921-ben.¹³⁹ A háború azonban nemcsak az össz-bűnözés alakulását befolyásolta, hanem strukturális változást is eredményezett. Átmenetileg megnövelte a nők és a fiatalok bűnözési aktivitását. Amíg az össz-bűnözésben a nők aránya 1909-

ben 15,1 %, addig 1917-ben 41,3 % volt és még 1925-ben is csak 24,1%-ra esett vissza. A fiatalokú bűnelkövetők (a 12-17 évesek) 1909-ben az öszbűnözés 16,0 %-át, 1917-ben már 26,2 %-át alkották. E jelenség Hackernél mindenekelőtt a társadalmi "kapillaritásban" nyert magyarázatot. A harctérre vonuló katonák helyét a nők és a gyermekek vették át a munkapadoknál, ami a társadalmi feszültség éveiben kriminalitást növelő tényezővé vált. A háború azonban nemcsak ilyen módon demoralizálhatott, hanem szétzüllesztette a családot, hatására növekedett a felügyelet nélkül maradt fiatalok tömege. Új beilleszkedési gondokat jelentett a polgári életbe való visszatérés a volt katonák számára, növekedtek a megélhetési gondok, veszélyeztetett az általános elszegényedés.¹⁴⁰

Hacker átfogó áttekintést adott Budapest bűnözéséről. Arra a megállapításra jutott, hogy a városok kriminalitása sokkal inkább összefügg a gazdasági tényezőkkel, mint a vidék bűnözés. A városok szerinte sokkal erőteljesebben viselték magukon a kapitalista berendezkedés alapvető jegyeit. Az utóbbiak közül különösen részletesen elemezte a munkanélküliséget, feltételezve okozati összefüggését a vagyon elleni bűnözéssel. Ez a bűncselekmény-fajta pedig - a lakosság összlétszámához viszonyítva - már évtizedek óta Budapesten volt a legnagyobb. Persze a munkanélküliek többsége is a fővárosban élt; 1924-1928 között a munkanélküliek 55-62 %-a fővárosi lakos volt.

Hacker nemzetközi tapasztalatok alapján állította fel azt a hipotézist, miszerint az ipari munkásságnak az összlakossághoz viszonyítottan magasabb a kriminalitása. Empirikus elemzés alapján azonban megállapította, hogy ez nálunk csak a vagyon elleni bűnözés tekintetében igaz. (Egyébként az ipari munkásság jelentős hányada ekkor Budapesten élt, 1900-ban 41,58 %-a,

1910-ben 44,14 %-a, 1920-ban 38,32 %-a.) Karakterisztikus kapitalista ismérvek tekintette Hacker a "munkásviszályokat" (az ipari munkásság összeütközését jelentették a munkáltatóval). Ezekre az 1916-1928-as években leggyakrabban Budapesten került sor, az összeütközések közel 58 %-a zajlott a fővárosban. "A munkásosztály viszonyainak mostoha volta azután könnyen azzal a következménnyel jár - írta -, hogy az eleinte kizárólag csak gazdasági jellegű ellentétek utóbb politikai tétre vitetnek át és ott kiszélesednek, ami azután kriminológiai szempontból nem lekicsinyelendő bajoknak a csiráit rejti magában."¹⁴¹

Közgazdasági elemzéseiből kitűnik, hogy Budapesten lényegesen nehezebbek voltak a megélhetési viszonyok, mint vidéken. Ennek ellenére nagy volt a fővárosba való áramlás, amely növelte a létbizonytalanság határán élők arányát. Az újonnan érkezők többnyire ágybérlek voltak és család nélkül éltek. Ez a réteg - a korábbi közösségi kontroll hiányában - jobban ki volt téve a bűnözés csábításának, hiszen a fővárosban sok volt a kínálkozó alkalom, nagyobbak voltak a vagyoni különbségek. "Ezeken a viszonyokon és társadalmi bajokon - állapította meg - a szegény ügynek kellő gondozása által tudnánk segíteni. A munkásság bér- és egyéb viszonyainak helyes alakítása, kellő munkásjóléti intézmények létesítése lesz ezen a téren nemcsak a leghelyesebb szociál-, hanem egyben a legeredményesebb kriminálpolitika is."¹⁴²

Hacker tehát a kriminalitásra ösztönző tényezők felismerése mellett rámutatott azokra a lehetséges megoldásokra is, amelyek kedvezően hatottak volna a morális viszonyok alakulására. Ilyeneknek tekintette a művelődési lehetőségek kiterjesztését, a jobb rendőri szervezettséget és a lakosság magasabb szintű egészségügyi ellátását. A bűnözés megelőzése szempontjából a

legfontosabbnak mégsem ezeket tartotta, hanem a legalapvetőbb társadalmi ellentmondások felszámolását. Hacker ebből következően az elődeihez képest nagyobb jelentőséget tulajdonított a gazdasági egyenlőtlenségekből származó társadalmi ellentétek bűnözésre ösztönző hatásának. Már 1924-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a vagyonosodással ténylegesen a vagyoni egyenlőtlenség nőtt. Hatalmas úr keletkezett az egyes osztályok között, ami közvetlenül és közvetett módon egyaránt a vagyon elleni bűnözés növekedését idézte elő.¹⁴³ A legszegényebb rétegek bűnözési aktivitását jelezte, hogy míg a 100 ezer vétőképes lakosságra 1937-ben 708 bűnelkövető jutott, addig ugyanennyi napszámra 2.934, házi cselédre pedig 887.¹⁴⁴ Ezért javasolta Hacker azt, hogy társadalompolitikai eszközökkel csökkentsék a nincstelének arányát és lényegesen javítsanak a proletariátus helyzetén. Ha ez elmarad, akkor "nemcsak az illetőkre, hanem az egész társadalomra, annak még vagyonos tagjára is nagy veszélyt rejt magában, nemcsak erkölcsi veszélyeket, hanem a kriminalitásnak felszökkenését idézheti elő" - állapította meg.¹⁴⁵

Aligha tekinthető véletlennek, hogy Hacker eddigi fejtegetéseiben sehol sem találkozhattunk büntetőpolitikai reformjavaslatokkal. A 19. század végén és a 20. század elején lezajlott liberális büntetőjogi reformokkal ugyanis alapjában véve egyetértett, azokat a bűnismétlés megelőzése szempontjából helyesnek tartotta. Nézete szerint a fiatalok bűnelkövetők büntető felelősségi rendszerében szükség volt a nevelési szempontok előtérbe helyezésére. Úgy vélte, hogy a rövid tartamú szabadságelvonások ellensúlyozására helyes volt a felfüggesztett szabadságvesztés bevezetése és a pénzbüntetés szélesebbkörű alkalmazása. A várt kedvező eredmény - a bűnözés csökkenése - szerinte azért maradt el, mert a reformok csak a büntetőjog szűk szféráját

érintették. "Sajnos a kriminalitás elleni küzdőtér másik felén - állapította meg - a szociálpolitikai reformok tekintetében mulasztások történtek. Hogy a bűnözés egyes kategóriáival, például a visszaeső, a megrögzött büntettekkel szemben a küzdelem sok helyütt kevésbé eredményesen alakult, ezt javarészt a kriminalitás mélyebben fekvő okainak fel nem ismerésével, kevésbé hathatós ellensúlyozásával vagy az ellene való harcnak teljes elmaradásával kell magyarázni. Úgy látszik, hogy azok, akikre a szociálpolitikai teendők és feladatok intézése várt, kevésbé érezték át ezeknek horderejét. Ennek következménye az, hogy a jelenben főként ilyen szociálpolitikai elgondolásoknak és célkitűzéseknek a valóra váltása fontos és sürgős."¹⁴⁶

Az idézett tanulmány megjelenésekor - 1941-ben Hacker valószínűleg már nem az akkori uralkodó hatalomtól várta el azt, hogy a megelőzés érdekében megoldja a szociálpolitikai és a büntetőpolitika összekapcsolását. Rácz György és mások - akik a hivatalos ideológia kiszolgálói voltak -, már a harmincas években meghírdették a kriminológiai kutatásokon alapuló és a prevenciót is szem előtt tartó, ún. individualisztikus büntetőjog csődjét. "A modern állam, a szociáldarwinizmuson nyugvó társadalom - írta Rácz - ma a közérdekvédelem feltétlenségét követeli s a bűnözést minden formájában önmaga ellen irányuló-
nak tartja. ... A büntetés kizárólagos célja az államkibocsátotta normákban kifejezett szociáletikai értékelésnek a közösségre való szociálpedagógiai irányú kivetítése, a társadalom közbiztonsági tudatának a megtorlásban kifejezett szociálpszichológiai megerősítése és megnyugtatója."¹⁴⁷ Ebben az érvelésben már szó sincs a bűnözés társadalmi determináltságáról, ehelyett felerősödik az "erkölcsös társadalom" fenyegetése az önhibájukból és szabad akaratukból bűnelkövetésre vetemedettekkel szemben. Rácz nem is említi a megelőzést,

egyedül a megtorlást tartja hatékony társadalmi reagálásnak. Az un. individualista, de klasszikus elveken nyugvó büntetőjogi szemlélet kritikájában Angyal Pál még ennél is tovább ment: "Az egyéni szabadság garanciáival túlterheltük a büntetőjog hajóját, mely ez okból a szükséges sebesség híján rendeltetésszerű védelmi szolgálatának betöltésére képtelen".¹⁴⁸ A "büntetőjog - méginkább azonban az állampolgári biztonság - hajóját" egyébként már a harmincas évek elején sikerült megszabadítani az egyéni szabadság szinte minden fontos garanciájától. Ma sem tudjuk pontosan, hány élet esett ennek áldozatul.

A háború felé sodródó, jobboldali államhatalom igényeit sokkal jobban kielégített Rácz és Angyal képviselte álláspont, mint Hacker elképzelése a bűnmegelőzés új értelmezéséről. Hogy most mégis Hacker örökösének érezhetjük magunkat, annak nemcsak a korábban forradalminak számító társadalomszemlélete a magyarázata, hanem az a módszertani megközelítés is, amellyel a bűnözés bonyolult társadalmi összefüggéseinek felderítésében napjaink kutatóinak is példát mutathat. "Teljesen szabatos, számszerűleg megállapítható eredményekre ezek a kutatások már csak azért sem vezethetnek - írta Hacker -, mert a krimináletiológiai megfigyeléseknél komplikált, számtalan tényező által befolyásolt lélektani tömegjelenségről van szó, amelyeknél az egyes emberi cselekedetek belső, lelki folyamatát nem tudjuk nyomon követni. A krimináletiológia morális tudomány és éppen ezért abszolút, a fizikai világréndet jellemző matematikai biztonsággal nem derítheti ki és nem állapíthatja meg minden egyes tételét és a törvényszerűségeket előidéző tényezők közötti összefüggéseket."¹⁴⁹

Ez a válságokkal és ellentmondásokkal terhes korszak újfajta, közvetlen megfigyeléseken alapuló kutatási eredményeket is hozott. Az 1910-es

években Angyalföldön tanító Nemes Lipót a nyomorgó családok gyermekeinek életéről készített láttelelet értékű feljegyzéseket.¹⁵⁰ A harmincas évek elején visszatért és megismételte vizsgálatait kétszáz hasonló sorsú családnál. Amíg az első megfigyelések általános jellegű helyzetleírást adtak, addig a megismételt vizsgálatoknál különös figyelmet szentelt a bűnöző életmód kifejlődésének is.¹⁵¹ A húsz év távlatából készült összehasonlító vizsgálat a nyomor, a szegénység fokozódására utalt. "1913-ban míg egy-egy család szoba-konyhás lakásban lakott - írta -, ma már 2-3 családnak jut egy szoba, a konyhában külön él 1-2 család. Tehát a lakásviszonyok sokkal rosszabbak lettek, s alig találtam e házban tanulmányozott 15-20 közül egy-kettőt, akinek némi keresete lett volna."¹⁵² Véleménye szerint a fővárost körülvevő több mint kétszáz ezer lelket számláló "nyomorgyűrű" termelte ki a bűnözők többségét. A családi élet e nyomorúságos környezetben felbomlott. A gyermekek - akiket szüleik rendszeresen vertek - már tíz éves koruk körül arra kényszerültek, hogy megélhetésükről maguk gondoskodjanak - többnyire koldulni küldték őket. "Ha keres valamint és pénzt visz haza, akkor van becsülete. A gyermek az ilyen 'szent' családi otthonban semmi más, mint gazdasági tényező" - állapította meg Nemes.¹⁵³ A korábbi időszakban a szülők még ragaszkodtak gyermekeikhez, s akármilyen szomorú viszonyok között éltek is, gyermeküket nem akarták állami gyermekmenhelyekre vagy azok falusi telepére kihelyeztetni. A harmincas években a gyermekeket ruházni, élelmezni már nem tudták, keresethez a gyermekek is nehezen jutottak, ennek következtében a szülők is szívesebben váltak meg tőlük. A gyermekek sem ragaszkodtak a szüleikhez, lehetőség szerint menekültek otthonról és önállósodtak.¹⁵⁴ A kilátások sem voltak biztatóbbak: "A fejlődő új generációval újra kezdődik az élet, amelyet az elődök folytat-

tak, azzal a különbséggel, hogy ezek a szigorúan végrehajtott tankötelezettség és az iskolák fejlődése következtében tán jobban írnak, olvasnak, szóval tanultabbak lesznek, lelkük, erkölcsi felfogásuk olyan marad, mint a reájuk rendkívül nagy asszimiláló hatást gyakorló romlott környezeté."¹⁵⁵

Nemes a szegénység szülte erkölcsi elnyomorosodás ellen nem talált valódi megoldást. Hangsúlyozta ugyan, hogy az iskolákra az ilyen környezetből származó gyerekek nevelésében új szerepek hárulnak, s az erkölcsi nevelésnek még a kötelező tananyag rovására is növelni kellene jelentőségét. A legnagyobb veszélyben lévő, lezüllött gyermekek számára külön iskolák létrehozását javasolta, amelyekben a munkára nevelés mellett az erkölcsi befolyásolás lenne a legfontosabb célkitűzés. Úgy vélte, hogy a veszélyben lévő gyermekek nevelésére - az iskolanővér mintájára - gyermekvédelmi nővért kellene alkalmazni. Sürgette az állami családvédelem kialakítását és olyan tanműhelyek felállítását, ahol az elhagyott, nyomorgó 13-18 évesek otthonra találnának és szakmát szereznének.¹⁵⁶ Nemes maga is érezte azonban, hogy az általa felsorolt intézkedések csak akkor járhatnak eredménnyel, ha az alapvető életviszonyokat meghatározó gazdasági körülmények kedvezőbbre fordulnak. Erre azonban ebben a korszakban semmi remény nem volt.

Pedig az akkor uralkodó szociális demagógia eszmerendszerébe szépen belefért volna minden társadalmi reform. "A szociális eszme - írta 1943-ban Zehery Lajos - a társas közösségben élő embernek emberi, következőleg szükségképpen társas minőségéből származó legegyetemesebb követelményeinek összefoglalása. Kölcsönös vonatko^{sz}ásokat teremt az egyén és a közösség tekintetében, ennél fogva igényt biztosít az egyénnek és a közösségnek, egyszersmind köteleltséget támaszt az egyénnel és a közösséggel szemben. Az igények és a köteleltség

egyensúlyának irányítását a felelősség érzésében gyökerező emberbaráti szeretetre alapítja, az egyensúly biztosítását pedig az erkölcs parancsát, emberiesség követelményét és az igazságosság eszméjét kifejező jog rendező erejére bízta."¹⁵⁷ Az ilyen és ehhez hasonló szólamok nagy számban láttak napvilágot, hirdetve a jog mindenható, társadalmat szervező erejét, megnyugtatta a hatalom képviselőit, de természetesen nem érintve az alapvető társadalmi ellentmondásokat.

Jegyzetek az I. fejezethez

- 1 Marx-Engels: A német ideológia. Szemelvények Marx és Engels 1844-1846-ban kéziratban maradt műveiből. Budapest, 1952. 42. old.
- 2 Hobsbawn, E.J.: A forradalmak kora (1789-1848). Budapest, 1978. 204. old.
- 3 Hobsbawn, E.J.: i.m. 219. old.
- 4 Engels, F.: A munkásosztály helyzete Angliában. Szikra, Bp. 1954. 325-326. old.
- 5 Engels, F.: i.m. 329. old.
- 6 Engels, F.: i.m. 328. old.
- 7 Beccaria, C.: Büntett és büntetése. Budapest, 1967. 89. old. A generális prevenció még egyértelműbb meghatározása Bentham angol jogfilozófus munkájában található: "A büntetőjogi büntetést úgy kell meghatározni, hogy elég súlyos legyen ahhoz, hogy ne okozzon több sérelmet, mint amennyi az egyensúly eléréséhez szükséges, hogy a potenciális bűnözőt akadályozza a bűnelkövetésben. Ezzel kell elrettenteni a bűnös csábítástól." Bentham, J.: Theory of Punishment and Rewards. London, 1801. (Idézi Tappan, P.W.: Crime, Justice and Correction. New York, 1960. 586. old.)
- 8 Hobsbawn, E.J.: A tőke kora, 1848-1875. Budapest, 1978. 162-222. old.
- 9 Somló, B.: Ethika. Pozsony-Budapest, 1900. 56-57. old.
- 10 Lombroso, C.: Büntettes. Magyar Jogi Lexikon. II. kötet. Budapest, 1899.
- 11 Lombroso, C.: Lángész és örültség. Budapest, 1910. 19., 28. és 111. old.
- 12 Lafarque, P.: A bűnözés Franciaországban 1840-1886 között. (Először "Die Kriminalität in Frankreich von 1840-1880" címen 1890-ben látott napvilágot Stuttgartban a Die Neue Zeit hasábjain; 11-16. old.) Forrás: Kriminálszociológia. Szöveggyűjtemény. Szerk.: Szabó András. Budapest, 1975. 16-17. old. (Számított adat.)
- 13 Quetelet, M.A.: A Treatise on Man and Development of his Faculties. Edinburgh, 1842. 6-10. old.
- 14 Quetelet, M.A.: Az emberről és tehetségi kifejlődéséről, vagy a társadalmi physika kísérlete. 1835. Idézi: Balogh Jenő: Nyomor és büntettek. Budapest, 1908. 33-34. old.

- 15 Quetelet, M.A.: A Treatise on Man... 73. old.
- 16 Guerry, ...: Franciaország erkölcsi statisztikájára vonatkozó tanulmányok. Párizs, 1833.
- 17 Engels, F.: A munkásosztály helyzete Angliában. Marx, K.: Louis Bonaparte Brumaire Tizennyolcadikája. Marx-Engels Válogatott Művei I. kötet. Budapest, 1975. 479-480. old. Engels, F.: Eugen Düring úr tudományforradalmasítása. Marx-Engels Válogatott Művei, III. kötet. 258-259. old.
- 18 Engels, F.: A munkásosztály helyzete... 155-169. old.
- 19 Mayer, G.: 1877-ben megjelent munkáját idézi az Economic Crises and Crime című Európa Tanács kiadvány. Strasbourg, 1985. 8. old. Lásd még Lafargue, idézett műveit is.
- 20 Bonger, W.H.: Criminality in Economic Conditions, London, 1916. 605-606. old. "A hosszú munkanapok, monoton munkák brutalizálják azokat, akik erre vannak kényszerítve; a rossz lakáskörülmények gyengítik a morális ellenállást, a létbizonytalanság úgyszintén a morális tartás megingásához vezet, az abszolút szegénység, a gyakori betegség és a munkanélküliség úgyszintén kedvezőtlenül befolyásolja az e terheket viselő emberek és kisközösségeik erkölcsi állapotát." (508. old.)
- 21 Durkheim, E.: Az öngyilkosság. K.J.K. Budapest, 1967. 259. old.
- 22 I.m. 250-251. old.
- 23 I.m. 328. old.
- 24 I.m. 391. old.
- 25 I.m. 392-394. old.
- 26 Durkheim, E.: A bűnözés - normális jelenség. Kriminálszociológia Szöveggyűjtemény. Szerk.: Szabó András. Budapest, 1975. 200-201. old.
- 27 Ha igaznak fogadjuk el ezt a tételt, akkor felmerülhet a kérdés, hogy vajon a normálnál magasabb arányban jelenlévő deviáns viselkedésekkel egyidejűleg aránytalanul nagymértékben létezik-e az átlagostól pozitív, előrevívó irányban eltérő magatartástípus is. Ha igen, akkor ezek mennyiben törnek meg a merev struktúra szűkre szabott korlátai között, mennyiben semlegesítik őket az átlaghoz igazodó normák, normatívák? Mennyi veszteség

érheti ilyen módon az emberiséget? E kérdésekkel eddig viszonylag keveset foglalkozott az egzakt társadalomtudomány. Pedig az elmaradt haszon legalább olyan kár, mint a devianciában látványosan megmutatkozó társadalmi veszteség. Lehet, hogy a "hullócsillagok" a társadalomban végül is a deviancia áraként könyvelhetők el, mint nem tipikus bűnelkövetők, nem tipikus alkoholisták vagy nem tipikus öngyilkosok...

- 28 Durkheim, E.: A bűnözés - normális jelenség. 197-200. old.
- 29 Durkheim, E.: Az öngyilkosság. 380. old.
- 30 Lásd mindezt bővebben kifejtve Quetelet és Durkheim munkásságának ismertetése során, továbbá különösen: Lombroso, C. - Ferri, E. - Garofolo, R.: New School of Positivist Criminology, London, 1910. Ferri, E.: Criminal Sociology. London, 1917., Tarde, G.: Összehasonlító tanulmányok a kriminológia köréből. Budapest, 1908.
- 31 Ferri, E.: Principii di Diritto Criminale. 1928. 237-238. old. Idézi: Radzinowicz, L.: Ideology and Crime. A Study of Crime in its Social and Historical Context. London, 1966. 53. old.
- 32 Horváth D.: Az 1921. évi olasz büntető törvénykönyv-javaslat. Magyar Jogi Szemle Könyvtára. Budapest, 1922. 6. old.
- 33 Horváth D.: i.m. 11-12. old.
- 34 Lásd a törvénytervezet sorsának bővebb ismertetését és értékelését: Gönczöl K.: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. Budapest, 1980. 24-38. old.
- 35 Az összefoglaló alapjául a következő munkák szolgálnak: Gomez, G.E.: Bevezetés a kriminológiába. Maracaibó, 1966. 280-281. old.
Jescheck, H.: A Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület és a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság hatása a modern kriminálpolitika nemzetközi fejlődésére. Büntetőjogi szakirodalom-gyűjtemény. II. kötet. Szerk.: Horváth T. - Szűk L. Budapest, 1987. 260-265. old. Radzinawicz, L.: Ideology and Crime. 58-60. old.
- 36 Vámbery R.: Büntetőjog. Budapest, 1913. 11. old.
- 37 Liszt, F.: Kriminalpolitische Aufgaben, Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, IX. évf. Berlin, 1904. 640-645. old.

- 38 Hatásukra vezették be a feltételes elítélést 1888-ban Belgiumban, 1893-ban Portugáliában, 1891-ben Franciaországban, 1895-től a német tartományokban, 1904-ben Olaszországban, 1906-ban Svédországban, 1908-ban Spanyolországban és Magyarországon, 1916-ban Horvátországban, 1920-ban Ausztriában. A modern elvek alapján kiszabható pénzbüntetést az 1921-22-es német reformok alkalmazták, és 1925-ben Hollandiában is átvették. A napi tételes pénzbüntetés meghonosítója 1921-ben Finnország, 1931-ben Svédország, 1939-ben Dánia volt. Lásd ennek bővebb kifejtését Jescheck, H: i.m. 263-265. old.
- 39 A fiatalok bűnelkövetők felelősségrevonásának sajátos fejlődését lásd bővebben kifejtve: Szabó A.: A fiatalok és a büntetőjog c. munkájának I. fejezetében. (Budapest, 1961.) és Vígh J.: A fiatalok bűnözése és a társadalom c. munkájának 2. és 3. fejezetében. (Budapest, 1964.)
- 40 A fiatalok speciális büntető felelősségrevonásáról törvény készült 1901-ben Hollandiában, 1908-ban Magyarországon, 1912-ben Belgiumban és Franciaországban. Angliában 1908-ban hoztak törvényt a fiatalok büntető felelősségéről, 1907-ben próbára bocsátásuk alkalmazását szabályozták.
- 41 Vámbery R.: A visszaesés a büntetőjogban. Vélemény és törvénytervezet. Budapest, 1907. 4-5. old.
- 42 Lásd az 1913. évi XXI. törvény indoklását. (1913. évi törvénycikkek. Budapest, 1914. 335. old.)
- 43 Sacker, A.: Der Rückfall. Berlin, 1899. 10-11. old., valamint Hälschner, J.: Das gemeine deutsche Strafrecht. Berlin, 1881. 543-545. old.
- 44 Liszt, F.: Lehrbuch des deutschen Strafrechts. Berlin, 1907. 58. old.
- 45 Lacassagne e megállapítását a magyar 1913. évi XXI. törvény cikk indoklása idézi. I.m. 329. old.
- 46 Prins, A.: La défense Sociale et les transformations du droit pénal. Brüsszel, 1910. 150-160. old.
- 47 Lásd ennek bővebb kifejtését Friedmann, E.: A határozatlan tartamú ítéletek. Budapest, 1910. 182-183. old.
- 48 Lásd bővebben Friedmann, E.: i.m. 182-183. old.
- 49 Lásd bővebben Finkey, F.: A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból. Budapest, 1905. 31-37. old.

- 50 Friedmann, E.: i.m. 188. old.
- 51 Idézi Frankowski, S.: Sentencing recidivists: New Approach in Polish Criminal Code. Kézirat, 1974. 5. old.
- 52 Hammond, W.H. and Chayen, E.: Persistent Criminals. London, 1963. 9-10. old.
- 53 Hammond, W.H. - Chayen, E.: i.m. 10-11. old. A veszélyes visszaesők fokozott büntetőjogi felelősségéről törvény rendelkezett 1902-ben Norvégiában, 1928-ban Magyarországon, 1930-ban Belgiumban, 1933-ban Németországban. Megoldásaik nagymértékben hasonlóak az angol jogi megoldáshoz.
- 54 Lásd bővebben: Sellin, J.T.: Slavery and the Penal System. New York, 1976. 176-178. old.
- 55 Liszt, F.: A jövő büntetőjoga. Állam- és Jogtudományi Karok, Büntetőjogi Szakirodalom-Gyűjtemény I. kötet. Szerk.: Horváth, T. - Szűk, L. Budapest, 1987. 87. old.
- 56 Morus T.: Az államszervezet legjobb formáiról és az Utópia nevű új szigetről. 1516. Idézi Irk Albert: Kriminológia. Budapest, 1912. 183. old.
- 57 Miközben Böloni Farkas hívéül szegődött az amerikai büntetésvégrehajtási rendszernek, saját börtönviszonyainkról így írt: "Nálunk a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai, hová egy időre kihányatik a társasági életet megvesztegető rohadt rész, hogy ezen házban mint a gonoszság iskolájában henye élet unalmi között egymást tanítva még rendszeresebben betanulhassék a gonoszság a státusz költségén; hol a fogoly a botozások közt megutálva a bosszúálló törvényeket és az őtet megalázott, s kebeléből kirekesztett emberiséget, új elkeseredéssel tér meg az életbe, visszabosszúlni az őket üldözőket." (Utazása Észak-Amerikában 1831-1832. Bukarest, 1966. 150. old.)
- 58 Deák Ferenc munkáiból. A halálbüntetés ellen. Sajtó alá rendezte: Wlassics Gy. Budapest, 1906. 81. old.
- 59 Eötvös J.: Vélemény a fogházjavítás ügyében. Pest, 1838. 9. és 13. old.
- 60 Eötvös J.: i.m. 32-33. old.

- 61 Eötvös J.: i.m. 35. old. Óvatos mértéktartásának magyarázata egyébként ugyanebben a műben található. Okfejtése máig érvényes tanulságokat tartalmaz: "Van egy neme az embereknek, minden újításnál a legveszedelmesebb, mely jó és rossz helyett csak divatost ösmerve, mihelyst valami új gondolat feltámad, azt határtalan tulságoskodások által nevetségessé teszi. Miként Voltaire Istentagadókká, Rousseau embergyűlölökké tevé e szegényeket, úgy Howard munkája után egyszerre mérhetetlen emberszeretet hatá meg szíveiket s a tömlöcjavítás lön a jelszó, amellyel egyszerre mind a középszerűségek a térre szálltak, hogy maguknak kis hírecskét szerezzenek, ... úgy annyira, hogy ha ez érzelmők kívánatainak a kormányok hódolnak, bizonyára olyanná vált volna rövid idő után a rabok sorsa, mely a szabadmunkás előtt kívánatosnak látszik. ... A tömlöc büntetés maradjon, de ne váljék soha kínzássá, melynek nagysága nem a rab gonoszságától, hanem őrzője embertelenségétől függ." (18-19. old.)
- 62 Eötvös J.: i.m. 35-42. old.
- 63 Balla K.: Vélemény a büntetésmód javítása iránt. Pest, 1841. 70-74. old.
- 64 Balla K.: i.m. 165. old.
- 65 Balla K.: i.m. 121. old.
- 66 Balla K.: i.m. 127-130. old.
- 67 Hanák P.: Magyarország a Monarchiában. Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. Tanulmányok. Budapest, 1973. 350-352. old.
- 68 Ferge Zs.: A szegénység társadalmi kezelése. Magyarország 1867-1980. Kézirat, 1984.
- 69 Földes B.: A társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanai. Negyedik, átdolgozott kiadás. Budapest, 1907. 517-520. old.
- 70 Földes B.: Városaink és a városi lakosság életviszonyai az utolsó népszámlálás alapján. Budapest, 1883. 28-34. old.
- 71 Pikler J. Gy.: Az 1911-i fővárosi lakásszámlálás főbb eredményei és szociológiai tanulságai. A szociológia első magyar műhelye. II. köt. Budapest, 1973. 227. old.
- 72 Kunfi Zs.: Az iskola Magyarországon. A szociológia első magyar műhelye. II. köt. 55. old.

- 73 Földes B.: A társadalmi gazdaságtan... 516. old.
- 74 Lásd különösen Irk A.: Krimináletiológia. Budapest, 1912. 280-285. old.
- 75 Tóth L.: A visszaesés okairól és óvszereiről. Budapest, 1889. 48-49. old.
- 76 Földes B.: A bűnügy statisztikája. Budapest, 1889. 101-102. old.
- 77 Irk A.: i.m. 232. old.
- 78 Tóth L.: i.m. 11-12. old.
- 79 Földes B.: A bűnügy statisztikája. 102-110., 41-42., 154. old.
- 80 Durkheim, E.: Az öngyilkosság. Cseh-Szombathy L. előszava. Budapest, 1967. 5., 14. old.
- 81 Földes B.: A társadalmi gazdaságtan... 523-525. old.
- 82 Vámbéry R.: Criminológia. Magyar Jogi Lexikon. II. köt. Budapest, 1899. 714. old.
- 83 Vámbéry R.: Büntetőjog. Budapest, 1913. Lásd ennek bővebb kifejtését a 36. l. ábjegyzetnél.
- 84 Vámbéry R.: Büntetőjog. 9. old.
- 85 I.m. 19. old.
- 86 I.m. 9. és 19. old.
- 87 I.m. 39-40. old.
- 88 Vámbéry R.: Megrögzött büntettek. Jogtudományi Közlöny, 1927. 22. sz. 4. old.
- 89 Vámbéry R.: Büntetőjog. 63. old.
- 90 Balogh Jenő megállapítása igazolásául Beccaria 1764-ben Milánóban megjelent munkájából a következő két tételt idézte: "Jobb a büntetteket megelőzni, semmint büntetni." "A lopás rendszerint csak a nyomornak és a kétségbeesésnek bűncselekménye." (A büntettekről és a büntetésről.) Balogh J.: Nyomor és büntettek. Budapest, 1908. 10. old.
- 91 Balogh J.: i.m. 19. és 33. old.
- 92 Morel, F.: Az emberi nemnek testi, értelmi és erkölcsi degeneráltságáról. Párizs, 1857. Idézi Balogh J.: Nyomor és ... 34. old.
- 93 Colojanni, N.: La sociologia criminale. Catania, 1889. Idézi Balogh J.: Nyomor és ... 57. old.

- 94 Balogh J.: Adalékok a fiatalkori büntettek pszichológiájához. Budapest, 1909. 5. old.
- 95 Balogh J.: Adalékok ... 4. old.
- 96 Balogh J.: Gyermekvédelem és büntetőjog. Budapest, 1907. 86. old.
- 97 Balogh J.: Fiataikorúak és a büntetőjog. Budapest, 1909. 86. old.
- 98 Balogh J.: Fiataikorúak ... 95. old.
- 99 Balogh J.: Gyermekvédelem ... 5-6. old.
- 100 Balogh J.: Gyermekvédelem ... 9. old.
- 101 Balogh J.: Gyermekvédelem ... 8. old.
- 102 Balogh J.: Fiataikorúak ... 244. old.
- 103 1901. évi VIII. tc. az állami gyermekmenhelyekről, 2. §., 1901. évi XXI. tc. a közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról, 2. §.
- 104 Balogh J.: Fiataikorúak ... 181-185. old.
- 105 Baumgarten I.: Az alkohol, mint bűnszerző. Jogállam, 1908. VII. évf. Budapest, 1908. 637. old.
- 106 Irk A.: Kriminológia. Budapest, 1912. 182-209. old.
- 107 Irk A.: Kriminológia. Budapest, 1912. 216. old.
- 108 I.m. 220-231. old.
- 109 I.m. 246. old.
- 110 I.m. 262. old.
- 111 I.m. 297. old.
- 112 I.m. 297. old.
- 113 I.m. 256. old.
- 114 Irk például így foglalja össze a szülők hátrányos táplálkozása és a kriminalitás közötti kapcsolatot: "A modern pszichiátia kutatásaiból tudjuk, hogy a degeneráció legelső faktora a hiányos táplálkozás. A büntettes ideológiájában pedig láttuk, hogy a degeneráció és a kriminalitás iker-testvérek, hogy Drill orosz kriminológus szavaival éljünk, a degeneráció progresszív kriminalitásra vezet." (Krimináletiológia. 236. old.)
- 115 I.m. 301. old.
- 116 Nagyiványi Fekete Gy.: A dologház és lakói. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Budapest, 1891. 6-7. old.

- 117 I.m. 7. old.
- 118 I.m. 17. old.
- 119 Lásd Az 1879. évi XL. törvénycikk (Kbtk.) 16-23. §-át és a 62-69. §-t.
- 120 Pekári F.: A csavargásról. Büntetőjogi Dolgozatok Wlassics Gyula születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1912. 250. old.
- 121 I.m. 251-252. old.
- 122 I.m. 257. old.
- 123 Finkey F.: A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból. Budapest, 1905. 12. old.
- 124 I.m. 14. old.
- 125 I.m. 15. old.
- 126 I.m. 16. old.
- 127 1913. évi törvénycikkek. Budapest, 1914. 335. old.
- 128 Részletesebb elemzést tartalmaz Horváth T.: Büntetésvégrehajtási jog. I. köt. Budapest, 1975. 332-335. old.
- 129 Vágó J.: Törvényjavaslat a közveszélyes munkakerülőkről. Jogállam. Jog-és Államtudományi Szemle, 1913. 489-490. old.
- 130 Berend I. I.: Válságos évtizedek. Budapest, 1982. 277-287. old.
- 131 Ferge Zs.: i.m. 23-24. old.
- 132 Berend I. I.: i.m. 277-280. old.
- 133 Ferge Zs.: i.m. 64-65. old.
- 134 Lásd a kérdés bővebb kifejtését Ferge Zs.: i.m. 82-94. old.
- 135 1928. évi X. tc. A büntető igazságszolgáltatás egyes kérdéseinek szabályozásáról. III. fejezet. Magyar Törvénytár. Budapest, 1929.
- 136 Itt érdemes idézni a törvénycikk indokolását megfogalmazó szerkesztőt:
"Örök dicsőségére fog szolgálni a magyar törvényhozásnak, hogy Angila után az első volt Európában, amely felismerte a XIX. század "egyenlőség" nevében végzett kodifikációjának nagy tévedését... A XIX. században meg-ingathatatlanak vélt alapelvvel szemben - hogy a büntető igazságszolgáltatásban nélkülözhetetlen a tárgyi súly és alanyi bűnösség arányában határozott tartamú kiszabott büntetés - ... ma már általánosan elismerést nyert, hogy egyfelől az említett alapelvvel szemben helyett kell engedni

a gyermek és fiatalok megmentésének (nevelő intézkedésekkel), az először megtévedt ember tekintetében a megbocsátásnak (feltételes elítélés), a közveszélyes munkakerülők, csavargók munkára kényszerítésének, a munkára oktatás lehetőségének (dologház), másfelől, hogy feltétlenül meg kell védeni a társadalmat a megrögzött büntettekkel szemben (szigorított dologház)". (I.m. 290. old.)

- 137 Vámbery R.: Megrögzött büntettek. Jogtudományi Közlöny 1927. évi 22. sz. 179-199. old.
- 138 I.m. 185. old.
- 139 Hacker E.: Kriminalitásunk az 1921-27. években. Miskolc, 1929. 4-5. old.
- 140 Hacker E.: Társadalmi kapillaritás és a kriminalitás. Pécs, 1936. 99-108. old.
- 141 Hacker E.: Budapest hatása a kriminalitásra. Budapest, 1931. 37. old.
- 142 Hacker E.: Budapest hatása ... 38. old.
- 143 Hacker E.: Bevezetés a büntetőjogba. Budapest, 1924. 54. old.
- 144 Hacker E.: Két kriminálpolitikai dolgozat. Miskolc, 1939. 7-9. old.
- 145 Hacker E.: Bevezetés a büntetőjogba. 54-55. old.
- 146 Hacker E.: Kriminálpolitika. Miskolc, 1941. 4. old.
- 147 Rác Gy.: Az individualisztikus büntetőjog alkonya. Budapest, 1933. 6-9. old.
- 148 Angyal P.: Büntetőjogi reformok és az egyéni szabadság. Concha-Emlékkönyv, Budapest, 1912. 26. old.
- 149 Hacker E.: Budapest hatása ... 70. old.
- 150 Nemes L.: A kültelki gyermekek élete és jövője. Budapest, 1913.
- 151 Nemes L.: A bűnöző társadalom kialakulása. Angyalföldi adatgyűjtések, megfigyelések és tanulmányok alapján. Budapest, 1935.
- 152 I.m. 11. old.
- 153 I.m. 31. old.
- 154 I.m. 41. old.
- 155 I.m. 41. old.
- 156 I.m. 43-58. old.
- 157 Zehery L.: A szociális eszme érvényesülése büntetési rendszerünkben. Budapest, 1943. 8. old.